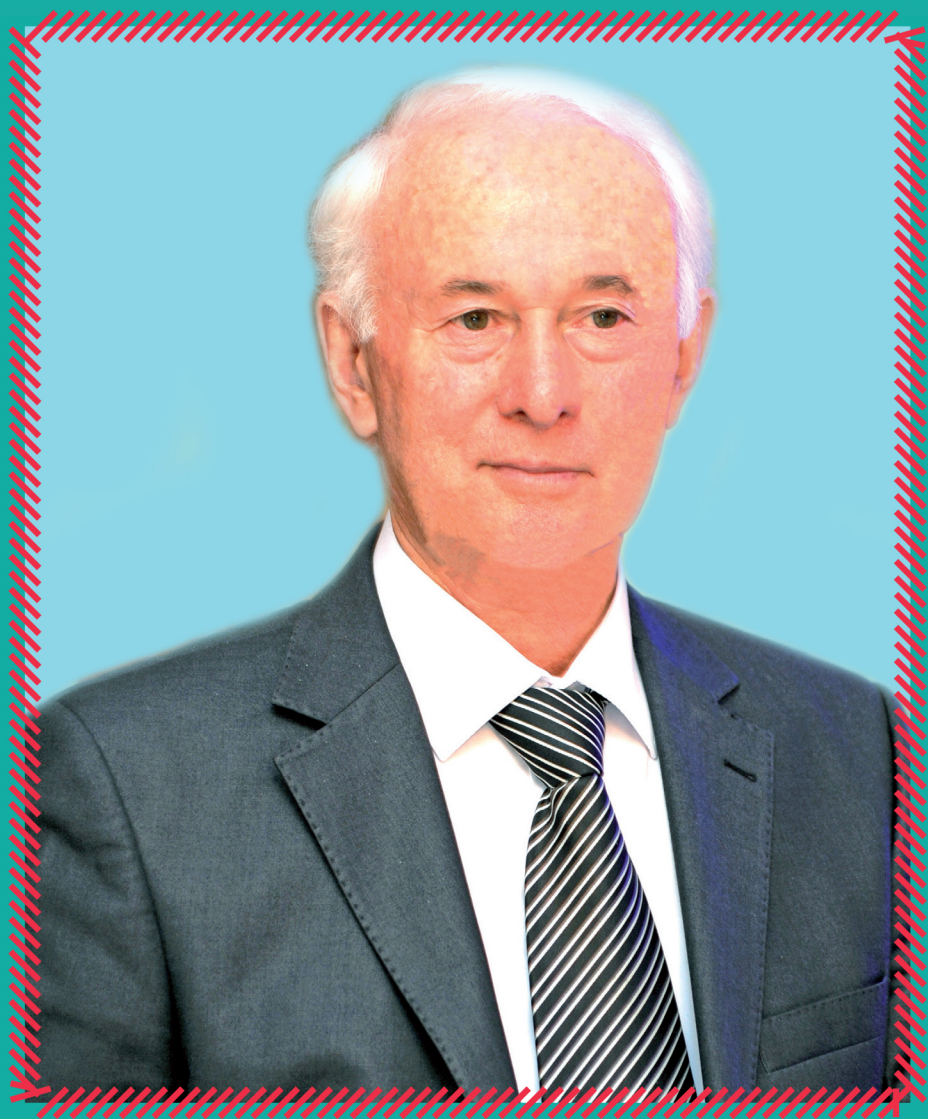

Дагъыстан агабияты

16+

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

Рамазан Керейтов

75 йыл

2018, №1
январь - июнь

Расул Талзатов эл омынь бокты йолы

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель: Министерство
печати и информации РД

1
2018
январь - июнь

Государственное бюджетное уч-
реждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских жур-
налов «Соколенок» и «Литератур-
ный Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ АТАКЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР	
Расул Гамзатов. Кирис союз, шаирдинъ исине берилген баалар.....	3
Рамазан Керейтов. Аьлимлердинъ илми макалалары.....	13
Кадрия Темирбулатова. Адабият макала, ятлавлар эм эскеруьв кешлиги.....	22
Валерий Казаков. Адабият макаласы.....	36

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Фазиль Абдулжалилов. Повестьтен узик..	40
Мунги Ахмед. Ятлавлар.....	62
Бийке Кулунчакова. «Тень болганда сойлермиз», повестьтен узик.....	66
Филипп Капельгородский. Аш Хаду, повестьтен узик.....	75
Муталип Беппаев. Ятлавлар.....	83
Абдуллах Бегиев. Ятлавлар.....	84

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

Тахир Акманбетов. Балыкты суьйген – суьвды да суьер, макала.....	86
---	----

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

(бас редактордынъ

орынбасары)

М. Авезов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,

Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1
На ногойском языке
январь - июнь

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Хуан Чжонсян. Тарих макаласы.....91

Шайдуллин Р. В. Тарих макаласы.....92

БАР СОНДАЙ КУВАТЛЫ АЪДЕМЛЕР

Бийикликке ниет болса. Макала.....95

Назлы абайдынъ куьези. Макала.....95

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер ПИ № ТУ05 - 00362
от 14.12.2016 г. Выданный управлением Роскомнад-
зора по Республике Дагестан.

Байтерек. №1 2018 г.

Выход в свет 17. 04. 2018 г.

Тираж 480 экз.

Заказ № 0406

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 ¹/₁₆.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Рес-
публики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: Издательский дом “Дагестан”.
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр. Насрутдинова, 61

Бизим атаклы мерекешилер

РАСУЛ ГАМЗАТОВКА 95 ЙЫЛ

Расул Гамзатович Гамзатов – XX-ншы юзйыллыктынъ энъ де атаклы шаирлерининъ бириси. Ол Дагыстан адабиятын оъз яратувшылыгы ман савлай дуняга белгиледи, онынъ абырайын, сыйын оъстирди. Бизим кишкей республикады кайдай уйкен эллер танып басладылар. «Сондай кыйын исти кайтып ол бажарган, кайдан алган олъшемсиз талапты, зегенликти?» - деп окувшыларымыз сорамага боладылар. Сога коьре Расул Гамзатовтынъ поэзия ман байланыскан яшав йолын сизге кыскаша айтамыз.

Келеектеги атаклы шаир Дагыстаннынъ Хунзах районынынъ кишкей Цада авылында 1923 йыл 8-нши сентябрьде тувган. Атасы Гамзат Цадаса ол йылларда ок белгиле авар шаири эди. Бириншилер сырасында 1934 йыл Гамзат Цадаса Дагыстаннынъ язувшылар курултайында, сонъында Москвада СССР язувшылар съездинде катнаскан. Онынъ оьткир, кемшиликлерди талаплы суьвретлейтаган ятлавлары, баснялары, кыйыншылар алдында соьйлеген ашык тувра ойлары халкка бек ярайтаган эдилер. Яратувшылык исин баалап, «Дагыстаннынъ халк шаири» деген ат пан, Оькимет адабият премиясы ман, орденлер мен элимиз онынъ исин белгилеген. Аьне сондай атадынъ колында оьскен эм тербияланган Расул Гамзатов. Талабы ман тувган аьдемге ол кайдай коьмек, кайдай наьсип. Школады кутарып, Буйнакск каладагы педучилищеге туьседди, оны битирген сонъ школада, театрда, газетада туьрли ислер мен каьр шегеди. 1945-1950 йылларда Москвада М.Горький атлы Адабият институтында окыйды. 1951 йыл Расул Гамзатов Дагыстаннынъ язувшылар Союзын басшылайды. Сол куллыкта ол яшавынынъ ызына дейим ислеген.

Ятлавларды келеектеги шаир 9 ясыннан алып язатаган эди. 1937 йыл авар тилинде шыгатаган «Большевик гор» деген газетада кедединъ язганлары баспаланып дуняга коьредилер. Энъ биринши китаблери согыс темасына

багысланып 1943 эм 1945 йылларда «Пламенная любовь и жгучая ненависть», «Отголоски войны» деп аталып шыкканлар. 1945 йыл СССР язувшылар Союзына 22 ясылк Расулды член этип алганлар. Бу уйкен сенимди шаир акламага керек эди. Талаплы, яваплы эм адабиятты бек суьетаган яс озин аямай кеше-куьндиз ислейди, халк юрегине еткендей соьзлерди излейди, озь билимин дайым да озьтиредди. Солайлык пан, Расул Гамзатов 1947-1952 йыллар ишинде аварша эм орысша 18 китаб шыгарады: «Земля моя», «Песни гор», «Песня о самом дорогом», «Родной простор», «В наших горах», «Солдаты России», «Слово о старшем брате» эм баскалары. 1952-йыл баспаланган «Год моего рождения» деген китаб уьшин яс шаир СССР-дынъ Оькимет баргысына (Сталинская премия) тийислы болады.

60-70-80-90 йылларда Расул Гамзатовка шынты атак келеди. Онынъ китаблери Махачкалада, Москвада шыкканнан баскалай, элимиздинъ баьри де союзный эм автономный республикаларында, коьп тыс оькиметлерде баспаланадылар. Бир нешевин айтайык: «В горах мое сердце», «Общий хлеб», «Восьмистишия и надписи», «Высокие звезды», «Горянка», «Мулатка», «Мой Дагестан», «Четки лет», «Берегите друзей», «Граница», «Кинжал и розы», «Сонеты», «Письмена», «Любимой», «Берегите матерей», «Очаг мой, Дагестан», «Остров женщин», «Автографы», «Журавли», «Пять пальцев», «Колесо жизни», «О бурных днях Кавказа», «В полдневный жар» эм баскалары. Сол ок заманларда эки томлык эм уьш томлык китаблери «Избранные произведения», «Собракереение сочинений» деп бир неше дунья коьредилер.

Атаклы шаирдинъ яшавды анълавы, коьп дуньяды коьргени, баска культураларды билгени, табиат берген акылды кулланып болганы – баьри заты адабиятка аямай салынган. Туьрли кызыклы темалар, юректен шыгатаган бай сезимлер Расул Гамзатовтынъ китаблерин энъ бийик орынга салдырганлар, коьп миллетли миллионлаган окувшыларды озьлерине тартканлар. Уйкен етимис тек бир талап пан келмейди, ога кайдай зегенли куьш салынады, неше аьдемлер ярдам этеди. Мысалы, шаирдинъ яратувшылык исин ана тилден орысшага коьшируьвде элге белгили шаирлер эм язувшылар: Наум Гребнев, Яков Козловский, Яков Хелемский, Владимир Солоухин, Елена Николаевская, Роберт Рождественский, Андрей Вознесенский, Юнна Мориц, Юлия Нейман, Семен Липкин, Станислав Суцковский, Марина Ахмедова эм баскалар озь кыйынларын аямаганлар. Расул озьзи де авар тилине коьп орыс шаирлерди коьширген. Айтпага, Пушкиннинъ, Лермонтовдынъ, Некрасовтынъ, Шевченкодынъ, Блоктынъ, Маяковскийдинъ, Есениннинъ эм баскалардынъ поэмаларын, ятлавларын.

Расул Гамзатовтынъ шыгармаларында лирика куьшли болганга, олар йьрга тез айланатаган эдилер. Композиторлар Ян Френкель, Оскар Фельцман, Раймонд Паулс, Юрий Антонов, Александра Пахмутова, Готфрид Гасанов, Сергей Агабабов, Мурад Кажлаев, Ширвани Чалаев эм баскалар шаирдинъ поэзиясына экинши яшав бергенлер. Оьзек те, йьр болмас, эгер оны йьравшы йьрлап халкка эситтирмесе. Атаклы йьравшылар: Галина Вишневская, Муслим Магомаев, Марк Бернес, Иосиф Кобзон, Валерий Леонтьев, Анна Герман, Сергей Захаров, София Ротару, Рашид Бейбутов, Дмитрий Гнатюк, Вахтанг Кикабидзе, Полад Бюль-Бюль-оглы эм бизим ерли йьравшылар Муи Гасанова, Магомед Омаров бу иске озь талапларын косканлар.

«Горянка» эм «Хочбар» деген поэмалар кинога алынып, элимиздинъ коьп залларында кыдырганлар, Ленинградтынъ Кишкой академический театрында

Мурад Кажлаевтинъ анъы ман «Горянка» уьстинде балет салынган. Ол йылларда Расул Гамзатовтынъ яратувшылыгы бойынша СССР-дынъ коьп театрлары спектакльлер коьрсеткенлер, шаирдинъ адабият йолы акында документальный телефильмлер аьзирлегенлер.

Р.Гамзатовтынъ адабиятка, яс несилдинъ тербияланувына, уьйкен элимиздинъ октемлигине, абырайына эткен косымларын бизим окьимет дайым да коьрген эм тийисли кепте баалаган. Бас деп ога Дагыстаннынъ халк шаири деген ат, сонъында туьрли Окьимет премиялары, баска эллерден де, Социалист истинъ Баьтири (энь йогары ат) деген белги, коьп орденлер эм медальлер берилгенлер. 2003-нши йыл, шаирдинъ кыйынын сыйлап, Россиядынъ Президенти Владимир Путин элдинъ йогары савгасы – Святой апостол Андрей Первозванныйдынъ орденин Расул Гамзатовка тапшырган.

Шаирдинъ атагы соьбитип оьсуьвине коьп себеплер бар, мен олардынъ коьбисин айтып оздым. Тагы да бир маьнели себепти коспага суьемен. Расул Гамзатов суьйим сезимине айырым эс берген. Суьйимди шаир кень анълаган: ол тек кыз бан кедединъ арасындагы сезим болып калмай, элин, халкын, ана тилин, ювыкларын, эсте сакланган ийги аьдемлерин аяп эм баалап билуьв. Шаир анълаган, эгер халк юрегинде суьйим аз болса, онынъ орынын яман ашшы сезимлер алаяклар. Айтпага, куьнлев, оьшлик, сумлык, алдарлык, саткыншылык, шайтанлык, катылык. Куьшли язувшылар ямагат эм окьимет яшавларынынъ алдында не зат куьтип турганын юреклери мен сезедилер. Расул Гамзатов та бизим уьйкен зегенли империямыз бузылаягын анълаган болар, сога коьре де суьвретлеген! Муткан болсанъыз, тагы да бир «Меним Дагестаным» деген проза китабти окынъыз. Эм буьгуьнги яшав аьллер мен, буьгуьнги аьдемлер мен тенълестирип каранъыз, кайдай баскалык бар экен.

Расул Гамзатов акында соьзимди битире келип, онынъ 1983-нши йыл Ногай районга барганын коскым келеди. 50-ден артык окьиметлерде болган

атаклы шаир бизим шоьлимизди коьрмеге заман тапканы халкымызга сый эм оьрмет. Ушынлайын да, Расул ногайларды акыллы, сабыр, билимге ымтылыслы аьдемлер деп санайтаган эди. Бизим бурынгы тарих пен де бек кызыксынатаган эди.

Бизди заманында туьз йолга салган, кыйын куьнлеримизде таяв болган аявлы окутувшымызды Дагыстан халклары ман эм шаирдинь яратувшылык исин баалап билген савлай дуныя окувшылары ман бирге дайым да эсимизде саклаймыз, янымызда турганда айтып уьлгирмеген сыйлы соьзлерди энди яслар алдында айтамыз, олар да бизден коьрим алаякларына эш шекленмеймиз.

Аьли сизге тек бир китабтинь мысалы ман Расул Гамзатовтынь яратувшылык иси баска эллерде де кайдай бийик баа ман юргенин коьрсетпеге суьемиз. 1967 йыл Р.Гамзатов «Меним Дагестаным» деген яньы китабининь авар тилде биринши кесегин язып битиреди, оны белгили орыс язувшысы В.Солоухин сол йылда ок коьширип баслайды. Коьширилген кесеклерин «Совет адабияты» деген журнал баспалаганда, хабар яйылады, баьри де окумага талап этеди. Баска эллердинь китаб суьювшилери де бек кызыксынадылар, оьз тиллерине коьширмеге алгасайдылар.

Ирэн Сокологоски (Франция):

Биз Дагыстанга Расул Гамзатовтынь тувган-оьскен ери мен таныспага келген эдик, неге десе онынь «Меним Дагестаным» деген китабин француз тилине коьширмеге ниетимиз бар.

Совет элининь адабияты – мазаллы эм коьп миллетли. Расул Гамзатов болса сол адабияттынь ишинде энь белгилердинь бириси. Сога коьре биз онынь яратувшылык иси мен кызыксынмай болмадык.

Меним йолдасым Клод Фриу Р. Гамзатовтынь ятлавларын, а мен прозасын коьширмеге токтасканмыз. Белки, бизим исимиз француз окувшыларына бек ярар эм олар Дагыстан элин коьрмеге, онынь тарихи акында коьп билимлер алмага суьерлер.

Клод Фриу (Франция):

«Меним Дагестаным» деген китаб проза ман язылган болса да, иштелигинде поэзиясы аян сезиледи. Поэзия ман проза бирин бири байытып, татым юрсе, ондай китабти окумага да кызыклы, булайына да, китабтинь иштелиги бек маьнели. Айтпага, ерли халклардынь яхшылыкты, яманлыкты айырып билуьви, йигитликти сыйлавы, аьдемшиликти бас орынга салувы, яшав йолын дурыс анълавы.

Французлар, оьзек те, Дагыстан акында эситкен боларлар, биревлер Лев Толстойдынь «Хаджи-Мурат» деген повестин окуганлар, баскалар Александр Дюмадынь кыдырув эскеруьвлери мен танысканлар. Тек бу билимлер романтикага усайдылар: бийик тавлар, терень тоьменликлер, тез агатаган йылгалар... Дагыстанды баскалай да билуьв керек: коьп тиллерин, кыйынлы тарихин, бай маданиятын, аьжейип аьдетлерин. Гамзатовтынь «Меним Дагестаным» деген китаби коьп сораваьларга явап береек...

Биринши куьн ок та, Махачкалага келгенлей, язувшылар Союзынынь йыйынында болдык. Шаирлер оьз тиллеринде ятлавларын окуганда, олардынь кайтип эситилетаганын, бир бирине усамайтаганына шайыт болдык. Солай ок Дагыстан халкларынынь татым экенин коьрдик.

Олави Линнус (Финляндия):

Дагыстанда аьдемлер, сораваь берсек, Расул Гамзатов акында оьктемсип

айтадылар. «Бизим Расул» деп йылы сойлейдилер. Ушынлайын да, атаклы шаирди олар аруув таныганга усайды, тез явап бердилер.

Тек мине бизге енйил тувыл эди. Биз Финляндиядан Совет телевидениеси мен бирге Дагыстанга уйкен ниет пен келгенмиз: аз заман ишинде «Шаир эм онынъ Ватаны» деген документальный кино тузбеге.

1967 йыл мен юректеги ялгыз Дагыстанды коьрдим. Онынъ табияты, аьдемлери мага бек ярадылар. Уйиме кайтканда, радиодан репортаж эттим, ама юректеги баьри сезимлерди айтып болалмадым. Эм ойлаган эдим: Дагыстан акында кино этпеге керек деп. Сол ара Расул Гамзатовтынъ баьрин де кызыксындырган китаби Москвада шыгып баслады. Энди мырадыма заман келгенин анъладым. Финн халкын аьлемет тавлар ман, каты агынлы йылгалар ман, онда яшайтаган ис суьерли аьдемлер мен, олардынъ йырлары эм биювлери мен таныстырмага, бас орынды кинода атаклы шаир Расул Гамзатовка берип, онынъ авылын, бала заманда юрген тав сокпаklarын, аьелин, кагытлар яйраган столын, китаблерин коьрсетпеге ниет салынган эди. Телекамера ман тав басында, тенъыз ягасында юрдик, Дербент пен Чиркейге де еттик.

Т. Н. Каул (Индия):

Аявлы Расул Гамзатов! Мен сизге бек суьйинип билдиргим келеди бу хабарды: Индия – Совет халкларынынъ дослыгын оьстируув уьшин 1986-1987 йылларда салган уйкен кыйынынъыз бойынша Сизге Джавахарлала Неру атлы баргы тийисли болган. Москвада, Индиядынъ посольствосында, 1989 йыл 2 март куьн кешки 5 саьатте савгады беруувдинъ заманы басланаяк. Церемониядан сонъ баьри конакларды да ас байытувга шақыраман, Сизди де ак юректен.

Коьрисувъ куьнди сагынышлы куьтемен!

С. Танганелли (Италия):

Расул Гамзатовтынъ акында айтканда, Кавказда ерлескен Дагыстанды, онда яшайтаган 36 туьрли халкларды, солардынъ арасында аварларды, неге десе атаклы шаир сол миллеттинъ увылы, халк авар маданиятын оьстируувге эм саклавга коьп куьш салган Расул Гамзатовтынъ атасы Гамзат Цадасады эске аламыз.

Объек те, сыйлы шаирдинъ аьелинде тувганга – ол наьсип белгиси, тек йолын янъы баслаган яс шаирдинъ мойнына ондай белги уйкен юк салады. Яратувшылык иси аруув басланса да, яс аьдемди атасынынъ куьлерткисиннен шыгармага алгасамайдылар. Халк коьзинде ол атаклы шаирдинъ увылы. Яс шаир бу затты анъламай болмады, ол оьз сокпагын, оьз ойларын эртерек изледи. Адабият бактысына кирген аьдем окувшылардынъ суьйимин тек усталыгы ман казанады.

Эгер сенде яратувшылык исине шынты оьнер йок болса, сыйлы орыннан сен калайына да куьвласынъ. Баскалай да болмага болады яшавда: оькимет политикасына сыйыспаган уста язувшыды шетке тайдырадылар, онынъ атын муттырар уьшин китаблерин шыгармайдылар. Ама эрте-кеш болса да заман бу катылыкты туьзетеди, устага тийисли атак келеди.

Расул Гамзатов кертилей де бек талаплы язувшы. Шаирлик куллыгында коьрсеткен оьнерлиги «Сонеть» деген йыйынтыгында аян сезиледи. Прозады автор бир кере язганлай ок, савлай дунияга «Меним Дагестаным» деген

китаби мен белгили болды. Мундай аьжейип оьнерли исти окувшылар биринши кере коьрип туры эдилер: оны я роман деп, яде хроника деп, яде эскеруьвлер деп айтып болмайсынъ. Ол куллык кайдай да бир янъы тувган жанр эди. Оны куслар ушатаган бийиклик пен тенълестирмеге ярайды: коьк бийигиннен ер де, тавлар да, сувлар да, авыллар эм калалар да, ян-янувар да, кайгы да эм суьйиниш те, озган куьнлер де, келеектеги яшав да коьринедилер.

«Меним Дагестаным» деген китабте автордынъ теренъ ойлары эм йылы маскара соьзлери, дурыс кулланылган халк авызлама байлыгы, йырлары эм аьдетлери, табиат эм инсан касиетлерининъ суьвретлери проза ман эм поэзия ман язылганлар. Дагыстанды кайдай да бир эртегиден шыккан элдей коьресинъ. Мен бу китаб акында тойтамай айтпага болякпан, сондай да коьп сезимлерди коьзгайды ол бизим юреклерде.

Кыскаша айтканда, Расул Гамзатов «Мой Дагестан» деген китаб пен халкынынъ, Ватанынынъ, оькиметининъ, савлай дуныя поэзиясынынъ шынты элшиси болып коьринеди.

Юлиус Катзер (Англия):

Расул Гамзатовтынъ «Меним Дагестаным» деген китаби авар тилинде проза кепте язылган. Ога дейим белгили Совет шаири тек поэзия ман каьр шеккен эди. Прозады автор биринши йол кулланган болса да, аьжейипке, бу китаб орысшага 1967 йыл коьширилгенлей оқ, Расул Гамзатовка Ер юзининъ атагын аькеледи. Бирев биревден эситип, янъы язылган йыйынтыкты коьп эллердинъ издательстволары баспалап шыгармага суьедилер эм сол ниет пен талаплы язувшыларын Москвага йибередилер. Олар автордан разылык алып, онынъ эли Дагыстанды да коьрип, орысшадан китабти оьз тиллерине авдарадылар. Китабтинъ иштелиги окувшыларга бек ярай эди, ондай сейирли эм кызыклы китабти бирев де алдын коьрмеген эди.

Бизим элде де йыйынтыкты баспаламага мырад этип, мага англиш тилине коьшируьвди тиледилер. Мен китабти авдара турып, кайдай коьп сезимлерге йолыктым: бир еринде аьжепсинемен, бир еринде куьлемен, бир еринде ойланаман, мунъайып та аламан... Калайына да, бу ис мага бек кызыклы болып оьгти.

Гудрун Бертран (Германия):

- Дагыстан автоном республикасы калай ерлескен? – деген бизим соравга авар шаири булай деп айтты:

- Бир аягым ман Азияда, экинши аягым ман Европада тураман.

30-га ювык Дагыстаннынъ халклары Совет элининъ уйкен миллет аьелинде татым яшайдылар эм оьз тиллерин де мутпаганлар.

- Аьдемлердинъ дослыгы, - дейди Расул Гамзатов,- халклар ара дослыкка коьшип, бир бирининъ миллет маданиятын байытадылар. Неге десе аьр бир халк бизде оьзининъ аьдетлерин, йырларын, халк авызлама байлыгын, тилин йоймай саклайды.

Расул Гамзатов 1923 йыл 8 сентябрьде тувган, миллети аварлы, бу куьнлерде Совет адабиятында бийик орынды тутады. Ол – Дагыстаннынъ халк шаири, Ленин атлы баргыдынъ иеси. Шаирге атакты поэзия китаблери аькелген: «Год моего рождения», «Песня о старшем брате», «Разговор с отцом», «Высокие звезды» эм баскалары. Расул Гамзатовтынъ адабият йолы тек бийикке ымтылып турганга, тавга коьгерилетаган сокпакка усай эди. Сол

сокпак социалист Дагыстаннынъ йолы ман, тез оьрленуьви мен байланыслы.

1970 –нши йыл атаклы шаир «Меним Дагестаным» деген уьйкен яратувшылык исин битиреди, онынъ узиклери 1967 йылдан алып «Совет адабияты» деген журналда баспаланган эди. Бу шыгармада республикадынъ табияты, онда туратаган халклардынъ бурынгы тарихи эм аьлиги яшавы айтувлар ман, эртегилер мен, халк йырлары ман, шаирлердинъ ятлавлары ман эм автордынъ хабарлары ман суьвретленгенлер. Бу затларды язувшы, калша соккандай этип, китаб окувшыларына аьлемет ярасык кепте берген эди.

«Меним Дагестаным» деген йыйынтыкта ортак бир сюжет йок, ама автордынъ ойлары, алдына салган ниети китабтинъ баьри де иштелигин бирлестиреди, шашырамага бермейди. Язувшы оьзи эм онынъ эли Дагыстан бу китабте бас геройлар. Оны окыганда биз танымаган республикады неге ди суьйип баслаймыз, коьптен билгендей боламыз.

«Меним Дагестанымга» кирген материалдынъ байлыгы сондай да коьп, усталыгы аз язувшы оны дурыс кулланып болмаяк эди. Ама Расул Гамзатов Цада авылдагы тавлардай бийик оьнерли аьдем, сога коьре де бу мазаллы куллыкты бажарган. Оннан сонъ атаклы шаирдинъ юрегинде Ватаны уьшин шынты октемлик те уьйкен эди. Автор сол себептен булай деп айтады:

- Эгер сенинъ артынъда куьшли эм татым оькимет бар болса, сенинъ уьйинъдеги ава да октемликке эм йылуьвга толады. Эм сен талабынъды, оьмиринъди элинъ уьшин кулланмага суьесинъ.

Дагыстаннынъ бурынгы яшавын суьвретлей келе, автор онда туратаган халклардынъ кеш уянганларын да белгилейди:» Бизим аьдемлер авылын, элин явдан саклав уьшин бир де кешикпегенлер, атка минип душпанды кувмага ювырганлар, бирев де оьзин сакат деп санамаган. Ама кайтип олар баьри де кешиктилер ярыкка, наьсипке йол ашатаган кишкей букваларды уьйренуьвге».

- Дагыстанда куьнде де балалар тувады, куьнде де янъы китаб язылады. Аз халклар, уьйкен бактылар. Дагыстан акында язылатаган шыгармалар бир де битпееклер, сол яратувшылык исте меннен бир табак сама сакланса, разы болаякпан бактыма, - деп Совет язувшысы ойланады.

Алдыдагы яшавда не зат бизден калар, билуьв кыйын, ама Расул Гамзатовтынъ «Меним Дагестаным» деген китаби заманнынъ бир саьнесиннен бир саьнесине коьшип, сакланып тураыгы белгили.

Сергей Михалков (Россия):

Мен Расул Гамзатовты тав аьдеми деп айтканда, онынъ тавда тувганын эсеме алмайман, мен ол созге баска маьне бермен: Расул тавдай бийик яратувшылык исинде де эм элине пайда этип бажарувда да. Кертилей де уьйкен шаир эм язувшы! «Атаклы шаир» деген созлерди ога миллионлаган китаб окувшылары аьжейип усталыгы уьшин айтканлар. Дуныяда неше шаирлер бар, неше янъы китаблер шыгады ер юзинде, ама Расулдай бийикке аз аьдемлер етеди.

Расул Гамзатовтынъ бактысы Совет оькиметининъ миллет политикасы ман да тар байланыслы. Революциядан алдын окып-язып болмаган аз санлы халклар буьгуьнлерде кайдай оьнерли, кайдай акыллы увылларын эм кызларын оьстирип элге береди. Неге десе яслардынъ оьрленуьвине бизде кенъ йол ашылган. Усталыгы барлар халкынынъ, республикасынынъ атын йогары коьтерип, ога сый-абырай казанадылар. Сосы себептен «Дагыстан эм Расул

Гамзатов» деген союзлер бизим ойымызда бирге турадылар, солай ок Расул Гамзатовты Совет адабиятыннан да айырып болмаяксынъ. «Национальный эм интернациональный» деген маънелер де атаклы шаирдинъ бактысында айлак аърувъ коьринедилер. Мысалы, Расул Гамзатов ятлавларын авар тилинде китаб этип шыгарды, оны тек оз миллети окыды, сонъ китаб орысшага коьширилди, оны эм Дагыстан, эм савлай Союз халклары окыдылар, сол ара китабти бир неше элде, оз тиллерине авдарып, баспаладылар. Кетти туьрли миллет йоллары ман аз халктынъ увылы язган ятлавлары, сол иске салынган таза ойлары эм ниетлери. Коьп аьдемлер окыган сайын, коьп юреклерде ийги сезимлер тувады, ер юзинде сол заман яшав йылынады... Энди ол поэзиядынъ уйи - савлай дуния кенълиги.

«Кайтип Расул Гамзатовтынъ ойлары, яратувшылык ислери коьп миллетлердинъ юреклеринде ювык сезимлер тавып болады, дослык эм татымлык курып бажарады?» деген соравга шаир булай деп явап береди: «Пушкиннен Твардовскийге дейим орыс шаирлери мага тарихи мен, бактысы ман, юреги мен Россияды, Шевченко эм Рыльский – Украинады, Руставели эм Леонидзе – Грузиядынъ юмсаклыгын эм йигитлигин, Исаакян – Севаннынъ ярасыклыгын, эски Арараттынъ дертин, Кайсын Кулиев – Эльбрус пан Чегемди эм баскалар да кызганмай коьп байлык савгаладылар... Мага, узак тас авылда тувган аьдемге, досларым кайдай кенъ дуния бердилер, кайдай ийги сезимлерге юрегимди толтырдылар, мен де сол байлык пан боьлиспеге суьйдим...»

«Меним Дагестаным» - деп язды Расул Гамзатов. Онынъ артыннан неше миллион аьдемлер «Меним Дагестаным!» деп кувандылар. Кайдай куьш бар союз усталыгында, ол туьзликте яшаганга тавларды суьйдирип болады, тонъганды йылытады, катыды юмсайтады, дослыкка, татымлыкка туьрли халкларды уьйретеди. Атаклы шаирдинъ шыгармаларында аьдемшилик – бас орынды туттады. «Аналарды сакланъыз», «Досларды сакланъыз» деп кай бир ятлавларына атлар береди. «Турналар» деген йырында язувшы дав майданларында эли уьшин янын берген, халк аьдетлери мен коьмилмеген аьскершилерди яны авырып эскереди.

Расул Гамзатовты суьйим йыравы деп те санайдылар. Соны ман пайдаланып шаирдинъ мерекеси куьн ога «Биз де сени суьемиз!» деп айтпага боламыз.

* * *

Эскеруьв хабарымызды Расул Гамзатовтынъ эки ятлавы ман битирмеге ниет этемиз. Онда шаир озган бала шагына, наьсипли яслыгына, адабият исинде озган куьнлерине бурылып карайды, ойланады...

* * *

**Айланып кар явады
Дуныяды агартып,
Сувык куьнлер коркады
Тезден йылув келер деп.**

Бизим кыска оьмир де
Яслык шакта янады,
Картайганда сезим де,
Куьши тайып, тымады.

Сога коьре халк айта:
«Саклама сен ашувды,
Оьпкелетпе досларды,
Таньлык дайым йол ала».

Уьндемеймен, тыньлайман.
Баскалар да сес бермей.
Акылым ман аньлайман,
Тек юрекке ол кирмей.

Ярасайым душпан ман,
Олтырайым дослар ман.
Ама не зат туьрленер?
Баска бирев йол кесер...

Осал ань ман ийги ань
Йыр йолында юреди.
Баскалыгын аньлаган
Дурыс баа береди.

Яшав кыска экенин
Талабы бар тек билер.
Кеше-куьндиз ол ислер
Аклап Кудай сенимин.

Аьли шынты саният
Оьзин оьзи саклайды.
Оны эриклеп ойнаяк
Талапсыз да болады.

Ама бизим юректи
Эш бирев де куьнлемей,
Онда тувган сезимди
Аньлаган да эслемей.

Ят аьдемнинь ызасы,
Юрегининь маразы
Керек тувыл инсанга,
Пайдасы йок дослыкка!

Неше туьрли куьншилер,
Юрегимди заялап,
Еткердилер ув соьзлер,
Сонь артымнан яманлап.

Салган яра аз болса,
Зыянлыкка йол шыкса,
Ювырсынлар налатлар,
Заман аз калган мага.

Алгасайман оьзим де
Йылынмага суьйимнен.
Таймай меним эсимнен
Шатлы куьнлер, наьсип те.

* * *

Бала шактынъ коьп затын
Эсимде мен саклайман.
Кай бир куьннинъ баасын
Ойлап энди анълайман.

Куьте эдим тувганын
Тав артыннан куьн нурын.
Суье эдим яслардынъ
Пишен шалып турганын.

От ягаман яйлакта
Тап байрамдай суьйинип.
Ушкынлар коькке етип
Кышкараман шатлыкта.

Клубта биринши кере
Коьрген кино эсимде.
Биринши кар, бузлавык
Мутылмай сонъгы язлык.

Авылдан бас калага
Кеткенимди билемен.
Тенъиз сувын ягага
Таслаганын коьргемен.

Биринши йол Гунибте,
Явлык салып ийнине,
Сылув кызга юректинъ
Бергемен от ялынын.

Яныма бек якынлы
Апрель айдынъ бир куьни.
Сав дунья эситкен:
«Кеттик» деген Гагарин.

Боьтен де бек сыйлайман
Халкым суьйген йырларды.
Бас калада турсам да
Сагынаман Цадады.

РАМАЗАН КЕРЕЙТОВКА - 75 йыл

Ю.Д. Анчабадзе, И.Л. Бабич, Л.Т. Соловьева,
РАН - нын этнология эм антропология Институтынын
илми куллыкшылары, Москва кала

НОГАЙЛАРДЫНЪ ЭТНОС ТАРИХИНДЕ ЭМ ЯШАВ МАДАНИЯТЫНДА РАСАТАГАН БАСКАЛЫКЛАРЫ

«Ногайлар» деген монографиядынъ авторы – Рамазан Хусинович Керейтов. Ол – белгили Кавказ аьлими, тарих илмилерининъ докторы, КЧР-дынъ гумманитар Институтынынъ этнография боьлигининъ етекшиси.

Р.Х.Керейтов оьзининъ 100-ден артык илми ислерин ногай халкынынъ тарихин эм этнографиясын тешкерип актарувга багыслаган. Аьлиги монографиясы да ногайлар акында, тек мундагы сораьлар теренъ каралган, коьп ойланып, коьп тешкерилип, илми иси бек сулыплы этилген. Автордынъ бу куллыгына эс берееклер коьп болар: айтпага, Кавказ, Орта Азия, Казахстан, Кубыла Сибир, Волга ягалары, Кара тенъиздинъ сырт ерлери ишинде яшайтаган халклардынъ бурынгы эм аьлиги бактылары ман кызыксынатаган аьлимлер. Ногай халкынынъ бактысы да оьзине каратпай болмайды, неге десе бу миллет коьп катнаскан, неше авыр кыйынлыклардан оьткен. Оннан сонъ «ногай» деген соьз коьп туьрк тамгаларды, ювык яшаган кай бир халкларды оьзине йыйып, баьрине де тоьрден ер берип, ата-ана болып турган. Сога коьре де ишиннен оьскен, туьрленген эм байыган. Мундай халктынъ яныннан бир аьлим де парахат озып болмайды, кызыксынады эм иске байланады.

Рамазан Керейтов бу затларды аьруьв биледи, халкынынъ бактысы оны яслай ок есирге алган. Онынъ айтувына коьре, орта юзйыллыкларда Чингиз хан эм онынъ кеделери, уныклары баслаган согыслар савлай туьрк халклардынъ оькиметлерин бузган, аьдемлерининъ коьбисин кырган, калганларын есирге алган. Энди олардынъ бактысы да, тарихи де етим болган, тек юректеги эс алдынгы яшавды муттырмага бермей эди. Мине сосындай кыйын аьлдерде бакты ногай миллетине бек яваплы исти тапшырады: косылмага суьйген туьрк тамгаларды бир ерге йыймага, ортак миллет атты бермеге, баьрин де бирдей коьрмеге деп.

Мине сосы ислер кайтип басланганын, кайдай туьрленислерден ногай халкынынъ этнос тарихи оьткенин, кайсы тамгалар косылганын, кайтип эм кайсы элде олар алдын яшаганын, кайдай динге бас ийгенлерин эм сондай коьп сораьларга Рамазан Керейтов яваьлар излеп юрди, анълаганын, билгенин яза берди.

Биз маьне беретан «Ногайлар» деген монографиясында Рамазан Хусинович 2 сораьды шешпеге деп ниетлеген. Ногайлардынъ этнос тарихин

актарып карав эм баскалыкларын табув деген биринши сорава, экиншиси – ногайлардынъ яшав маданиятында расатаган баскалыклар. Яшав маданиятын автор эки кесекке боьлген: хозяйство (малшылык, эгиншилик, уйшилик, ис тигуьв) эм ямагат-аьел аралары, олардан шыгатаган аьдетлер.

Сосы эки сорава бойсынып монографиядынъ иштелиги де туьзилген. Бас деп «Кирис союз» ерлескен, онда автор кайтип ислеегин айтады, сонъ 5 боьлиги: «Вопросы этнического состава ногайцев», «Хозяйственный уклад и материальная культура», «Общественные отношения», «Семья и брак», «Религиозные обряды и верования», боьликлерден сонъ аьлимнинъ ызгы тамамлав ойлары, библиографиялар эм кулланылган китаблердинъ авторлары язылган.

Ногайлардынъ этнос тарихине автордынъ уйкен маьне беруьвинде себеби бар: ол этнический тарихтинъ ишине бас деп не затлар кирмеге керегин анъламага суюеди. Оны билгенде Р.Х. Керейтов этнос тарихи мен халктынъ яшав маданияты арасындагы байланысларды табады. Бу соравлар шешилгенде автор «Вопросы этнического состава ногайцев» деген боьликти язган.

Ногайлардынъ этнический тарихининъ белгилери

Сосы темады анълатув ушин Рамазан Хусинович ногайлардынъ тарихин туьрк халклардынъ этнос тарихлери мен бирге сайгастырады. Бу дурыс ой, неге десе туьрк халклардынъ бурынгы яшавында коьп туьрли йоллар арада косылып та юргенлери коьринеди. Сайгастырув йосыгы ман автор ногайлардынъ этногенетикасы эм тарих маданияты ягыннан алты байланысларын табады: бурынгы Туьркли, Орта Азиялы, Алтай кыпшаклы, Тибет монголлы, Казах кыпшаклы, Сырт Кавказлы.

Бара келе ногай халкынынъ коьбиси тамгаларга эс беруьвди коьяды, тек кай бир аьдемлер ата-бабаларынынъ тамга куьплерин мутпай эдилер, боьтен де тамга ман атлары байланыслы болса. Айтпага, Канглиевлер, Керейтовлар, Наймановлар, Буйрабасовлар эм баскалар.

Автордың монографиясына кирген илми материаллар бек бай, тамгалардың, куьплердинь коьплигиннен аньлайсынъ, кайдай кыйын эм коьп туьрленислер юрген ногай миллетининь ишки табиятында. Бу ерде туватаган сораулар бар эди: «Ногай миллети кайсы заманнан алып Евразия тарихинде коьринип баслаган? Кайдай куьплер кирген бурынгы эрте ногай миллетине?» Р.Х. Керейтов булай деп язады: «Ногай халктынъ оьзеги – ол туьрк куьплери, У1-У111 юзйыллыкларда Иртыш пан Дунай арасында коьшип-коьнып яшаганлары. Энь уьйкен куьп бу сырада – кыпшаклар. X-XII юзйыллыкларда кыпшаклар Евразия еринде энь маьнели халк деп саналган, болса да олар ногай миллетининь уьйкен кесеги. Ногай деген соьз де У-У1 юзйыллыклардан алып айтылады». Ногай халктынъ коьп болувына орта юзйыллыкларда Чингиз хан баслаган согыслар да себеп болган деп билдиреди автор. Дурысы да солай, неге десе ол согысларда коьп туьрк халклардынъ оькиметлери бузылган, аьдемлерининь яслары есирге алынган, калганлары оьлтирилген. Оьлшемсиз кайгы, етимлик туьрк куьплерин бир бирине янастырган, аркаланув излеткен, яшав аьлин терень ойлаттырган. Туьрли ят куьплер бирлесуьв уьшин юрек сезимлери, акыллары бир уьйкен маьнели Ой тоьгерегинде айланып турмага керек. Сол Ой – кайтадан уьйкен халк болув, коьп эл арасына коьсылув, аьне сол заман етимликтен босаягын аньлайдылар. Ога неше йыллар кетер, бирев де айтып болмайды, тек баслав керек.

Аьдемлерди бирлестируьв исинде акыллы етекшилердинъ маьнеси уьйкен орынды тутады. Политикады куьшли аньлаган Ногай мырза туьрли тамгаларды тоьгерегине йыйып баслаганы белгили. Онынъ исин коьп йыллардан сонъ Идигей (Эдиге) алып барган. Ол Ногай Ордадынъ табанын салып, законларын аьзирлеп, ногай мырзаларды басшылыкта чингизлер мен тенъ этип кеткен.

Туьрк кесеклерине кайтадан уьйкен халк болув деген бас маьнеди Рамазан Керейтов дурыс ыслаган, монографиясында коьп темаларын тереньнен ашкан. Тек бир сорау алдында: «Кашан ногай халктынъ бирлесуьв иси ерине еткен?» - дегенде токтаган. Бу сорауға баратаган йолларды автор яваплы кепте аьзирлеген, сога коьре явабын да табар деп сенемиз.

Ногайлардынъ аьдетли яшав маданияты

Бу темага явап берер уьшин монографиядынъ авторы ногайлардынъ яшав маданиятын орта юзйыллыктынъ басыннан алып туьрли туьрк халкларынынъ тарихиннен, оьрленуьвиннен, катнасуьвларыннан аньламага ниет этеди. Аьлиги Сырт Кавказда туратаган ногай халктынъ миллет келпети бурынгы ногайлардан кайдай белгилерди алып саклаган, аьр бир инсаннынъ кылыгында бу куьнлерде кайдай баскалыкларды коьрмеге болады, эгер оны эрте юзйыллыкларда яшаган ата-бабалары ман тенълестирсе. Оьз исине сондай сорауларды салып, оларга дурыс явапларды излеп, Рамазан Керейтов ногайлардынъ этнический тамырларын яньылмай табады.

Солай ок монографияда ногайлардынъ куьнле-куьнлик уьй казаваты, мал асыллавы, маданият яшавы, ямагат катнасуьвлары, кыз беруьв – келин алув аьдетлери, ясларды тербиялав куллыгы, дин мен байланыслы аньламлары, соьз байлыгын кулланып эм саклап билуьви яваплы кепте тешкерилип каралган. Автор бек коьп илми китаблерди актарган, халк арасында да юрип, олардынъ яшавын коьзлери мен коьрген, яс-уьйкенлердинъ эскеруьвлерин де язып алган.

Оьмирлик бойы ногайлар малшылык пан, эгиншилик пен каьр шеккенлей, оьзлерине кийим, ювыркан тигип, тоьсек-ястык этип, арба ясап, терме курып, ас аьзирлеп, кийизлер басып, балалар оьстирип, кудалык юритип,

кардашлыкты саклап болганлар. Бу ислердинъ йосыклары туърленсе де, яшавга кереклиги туърленмеген. Уыйшилик куллыкларында да оьнерлик, усталык барын халк билген эм сулышларын оьсип келеген ясларга бергенлер. Мине сосы ислер де ногайлардынъ оьзлерине байыр миллет тарихи эм маданияты барын коьрсетдилер.

Рамазан Хусиновичте шыдамлык та, ис суьерлик те, ойлап, сайгастырып, керек билимди тез кулланып билуьв де кылыгында бар эдилер.

Ногайлар бурын заманда коьшип-конып юргенге, оьз аьдетлерин, билимлерин шашпай аьруьв саклаганлар. Юзйыллыклар оьткен сайын, кайсы халктынъ да оьзине байыр миллет касиети туърленеди. Совет оькимети ногайлардынъ коьшип-конып юргенин токтаткан эди. Оларды Кавказ эм славян халклары ман косып ерлестирдилер. Туърли этнослар ювык яшаганга, бир бирининъ аьдетлери мен боьлистилери, сога коьре баскалык белгилери де азайды.

Ногайлардынъ тек тамга белгиси, олар кайда яшаса да, баскаларга коьшпеди. Бу зат халктынъ айырым белгиси эди. Оны аьлимлер де анъладьлар. Тамга деген тек малга салынатаган белги тувьл, тамга – ол ногайлардынъ бурынгы миллет шайытлары, олай демек, ногайларга туърли юзйыллыклар ишинде косыла берген туърк миллетлери. Сосы исти тувган эм туваяк несиллер мутпасын деп, халк коьп тамга белгилерин кайдай йосыкпан да саклаган. Кагыт йок заманда, сол белгилерди аьдемлер малларына, термесининъ басына, оьликтеги тасларга, хатынлардынъ уйкен сандыкларына, бала бесиклерге салганлар.

Аьлиги заманда сол белгилер аьлимлердинъ китаблерине коьшкен. Мысалы, Рамазан Керейтовтынъ илми ислерининъ коьмеги мен ногай халк баьри де тамгалардынъ белгилерин, кайдай куьплерге боьлинетаганын, кайсы ерлерде кайдай тамгалы аьдемлер яшайтаганын аьруьв биледи деп айтпага боламыз. Элбетте, Рамазан Хусиновичтей аьлим тувмаган болса, ногай тарихининъ энъ маьнели кесеги мутылып та калаяк эди. Неге десе ногайлар тамга белгилерин малга, оьликтеги тасларга салувды койган, уйкен сандыклар эм агаш бесиклер десенъ уйшиликте энди кулланылмайды.

Дин эм онынъ аьдетлери

Бу тема монографияда аьруьв коьрсетилген. Дин акында йыйылган коьп материаллар теренъ ойлар ман берилген эди. Автор халкынынъ бурынгы бас кылган динлерин аьлиги ислам динине карсылатпайды, неге десе аьдемлердинъ коьптеги ямагат эси эм сезимлери бу куьнлердеги дини мен давласпай паракат уйьсадылар. Ногай халкынынъ миллет йолы коьп юзйыллыклар ишинде тынышлык пан бирге авыр согыслардан, ерин, уйин, аьдемлерин йоювдан неше кере оьткен. Кайдай динге ынанса да, ногайлар шынты юректен ынанганлар. Заманлар ман бирге динлер де туърленди, ол халктынъ куьнаси тувьл. Сосы кыйын тарих соравын Р.Х. Керейтов акылы ман эм юреги мен анълап, суьвретлеген.

Монографиядынъ куьшли ягы – номай кулланылган архив, адабият, халктынъ эскеруьв материаллары деп санамага болады.

Рамазан Хусиновичтинъ бу илми иси кавказоведлер арасында йогары орынды тутады. Неге десе коьптен салынган соравга: «Кавказ халкларынынъ маданият белгилерининъ бир бирине коьп раскан ортаклыгы кайдай себеплерден тувган?» - явап берилмеген эди. Энди Рамазан Хусинович Керейтовтынъ монографиясы бу соравды теренънен актарып, ога явап береек йолларды коьрсетип бажарган.

Шахидат КУРМАНГУЛОВА,
филология илмилерининъ кандидаты,
Черкесск кала

ЭСИТИП ЭМ АНЪЛАП

«Эситип эм анълап» деп атаган эди белгили профессор В.Б. Виноградов Рамазан Хусинович Керейтовтынъ «Орда пахала пашню на Куме» деген китабине кирис соьзин язганда. Ол булай деп айтады: «Элине де, тыскы кыралларга да белгили болган уьйкен аьлим Р.Х. Керейтов баьри де анълагандай этип эм тарихте болган ислердинъ кертилигин де бузбай, юрек телезуьви мен ногай халкы акында соьйтип язган, кайтип ак ниетли уылы оз атасы акында хабарлап бажараяк эди. Аьлимнинъ бу сезимлерин баска миллетлер де окып эм анълап болганлар. Аьне сондай талап Рамазан Хусинович Керейтовка берилген.

Пятигорьединъ Канглы авылынынъ бурынгы яшавы Евразиядагы ортак ногай тарихининъ бек кызыклы бетлери болады. Мен ойлайман «Орда пахала на Куме» деген китабти окыганлар (алдын ногайлар акында коьп билмегенлер), уьйкен аьжейипке калаяклар эм «Акыл табар, тил соьйлер» деген айтуды эске алаяклар...»

Кайсы аьдем де, заьлим яшаган сонъ, озган йылларына бурылып карайды: не зат эткен, кайда пайда келтирген халкына эм элине. Рамазан Хусинович артына йигерли кепте карамага болаяк, суьйинмеге де болаяк эткен ислерине. Айтадылар, инсан оьмири бойынша уьй салмага, балаларын оьстирмеге, терек шашпага керек деп. Бизим аьлим баьрин де эткен. Онынъ шашкан тереги бек уьйкен: ногайлардынъ этнографиясы бойынша 140 илми куллыгын язган, олардынъ ишинде 5 монография бар: «Ногайцы» (1988), «К истории некоторых ногайских фамилий» (1994), «Орда пахала на Куме» (1996), «Этническая история ногайцев» (1999), «Ногайцы» (2009).

Илми ислериннен баскалай аьлим пьесалар да язган: «Уьйинъизге яхшылык», «Язда бир авылда», «Шора – баьтир», «Ата соьзи – тербия негизи».

1988 йыл Карашай-Шеркеш илми Институтында «Ногайлар» деген (тарих-этнографиялы куллык) китаб баспаланады. Онынъ авторлары – И.Х.Калмыков, Р.Х. Керейтов, А.И. Сикалиев. Рамазан Керейтов сол истинъ етекшиси эди. Китаб орыс тилинде шыкканлай ок, туьрли ерлерден илми куллыкшылар оз ойларын айтып билдиргенлер, мысалы, Москвадан, Казань, Алма-Ата, Нальчик, Грозный калаларыннан. Америкадан (Лос-Анджелес университети) профессор Айша Рорлих булай деп язган: «Хурметли Рамазан Хусинович! Сизинъ китабти окый келе кайдай коьп таныс аьдетлер таптым. Меним тувган ерим Дунай йылга ман Кара тенъиз арасында ерлескен (Добруджа). Онда Крым татарлары да эм ногайлар да яшайдылар».

«Ногайлар» деген монография ногай халкынынъ озган бактысы эм аьлиги яшавы акында коьп илми материаллар берген. Мысалы, малшылык, ер мен каьр шегуьв ислери бек тешкерилип каралганлар, оннан сонъ турган уьйлери, кийген кийимлери, ашаган аслары, аьел курувлары, тойлары, балалар табув

эм тербиялав аьдетлери, кардашлык саклап билуувлери, ямагат байланыслары, кайдай дин тутканлары, кайдай билим алмага суьетаганлары. Бу сораулар бек яваплы каралганга, профессор В.Виноградов булай деп язады: «Оны (Р. Керейтовты) йогары усталыгы бар этнографлардынъ сырасына киргиземен».

Рамазан Хусинович уйкен аьелде тувган эи оьскен. Атасы Хусин – алдышы тракторист эди, анасы Таужан – сый казанган оқытувшы болып, коьп йылларын школадынь ясларына багыслаган. Уйде де ети кедеди оьстиргенлер. Кеделер дегенде кайдай кеделер оьзи! Ата ман анадан балалары ис суьерликти, аьдемшиликти, эдаплыкты алган эдилер. Олар баьри де йогары билимди болып, туьрли кеспилерди байырлаганлар.

Рамазан Керейтов аьелде энъ уйкен бала болганга, баьри де аданасларына кол ябып келеди. Булайына да, келеектеги аьлим яслай оьз яшавы ман оларга коьрим бола эди. Айтпага, ол Карашай-Шеркеш оькимет Институтынынъ филология боьлигин битирип, Ломоносов атлы Москвадынъ университетининъ этнография кафедрасына аспирант болып туьседди. 1973 йыл «Семья и брак у кубанских ногайцев» деген тема бойынша диссертациясын уьстинликли кепте яклайды. Ол оьзининъ аспирантура оқытувшылары С. Токаревке, Н. Чебоксаровка, Ю. Бромлейге разылыгын билдиреди, олар яс аьлимге уйкен илми йолын коьрсеткенлер. Айлак та, Рамазан Керейтов оьзининъ илми етекшисине, Кавказ бойынша этнограф Яков Александрович Федоровка, ак юректен савбол айтады. Онынъ талабы ман яс аьлим этнографияды бек яраткан эди эм куьшин сол иске аямай берди эм аьли де береди.

Солай болганга да, 2002 йыл Рамазан Хусинович Москвада, этнология эм антропология Институтында, «Общeturькские элементы в этнической истории и бытовой культуре ногайцев» деген куллыгы бойынша докторлык диссертациясын етимисли кепте яклайды.

Бу исинде Р. Х. Керейтов ногай халкынынъ этнос тарихин, тамгалы тукум байланысларын актарып карайды эм халктынъ яшаган ерлерин, кайсы йылларда сол ерлерде турганын коьрсетеди. Оннан сонъ бу илми исте ногайлардынъ казахлар ман, каракалпаклар ман, татарлар ман, узбек, кыргыз, башкир халклары ман ювык катнасувларын коьремиз. Ол илми куллык китаб болып шыкканда, оны Россияда, тыс элдерде яшайтаган туьрк халкларынынъ белгили аьлимлери оқып, йогары баа бергенлер.

Мине не деп язады тарих илмилерининъ докторы Ю. Клычников «Ногайлар» деген китаб акында: « Бу мазаллы куллыктынъ иеси белгили Кавказ аьлими, тарих илмилерининъ докторы Рамазан Хусинович Керейтов болады. Ол коьптен бери Ногай Ордадынъ ишки этника туьзилисине маьне береди, сога коьре де Ордады коьп ягыннан тешкерип карайды, кайсы тукумлар ога косылганын, кайдан олар келгенин, аьдетлерин, аьдемлердинъ атларын, тамгаларын – баьри тарих яшавын актарады. Соьйтип йыйылган коьп илми билимлерин «Ногайлар» деген китабке салып, ногай этнографиясынынъ энциклопедиясын дуньяга коьрсеткен. Коьп аьлимлердинъ китаблерине таянып, автор ногай миллетининъ кайдай кыйынлыкта эм узак йыллар ишинде кайнап шыкканын аньлатады. Неге десе туьрли туьрк миллетлери Чингиз ханнан себеп оькиметлерин йойып, «Менлиги» басылган кулларга айланып неше заманын ойсызлыкта оьткергенлер. Баска акыл туьскенде, олар бир бирине ымтылганлар. Аьне сол авыр тарих ислерин автор дурыс суьвретлейди.

Рамазан Керейтов халкынынъ малшылыктан баскалай эгиншиликти

де бажаратаганын коьрсете эди. Китабте аьжейип этнография билимлери де коьп, оларды баска аьлимлердинь китаблериннен табаяк тувылсыз. Мысалы, уьйшилик ислери, аньшылав йосыклары, термединь ишин, кырын ярасыклавь, сийрек расатаган оювлар ман кийгизлер этуьви, кардашлык, кудалык байланыслары, дин аьдетлери, бозлавлары эм баскалай йырлары. Мен ойлайман, «Ногайлар» деген китаб туьрк халкларына яраганлай, баска миллетлерге де кызыклы болар деп. Неге десе бизде бир эл, бир уьй – ол Россия. Биз сол уьйде тыпак болып яшаймыз».

Ю.Клычников китаб акында акыйкат соьзлер айтады. Рамазан Хусинович, ушынлайын да, сосы мазаллы исти этер уьшин: Москва, Санкт-Петербург, Казань, Астрахань, Ростов, Краснодар, Ставрополь, Турция элдинь де калаларынынь архивлеринде коьп заман олтырган. Ногайлар акында тарих кагытлары савлай элге эм дуньяга шашыраган эди. Калалардан баскалай автор ногай авылларына боьген де тез-тез барган. Аьне сондай кыйын ман келген аьр бир билим ушкыны айтылган ногай аьлимге.

Р. Керейтов билимлери мен савлайроссиялык, регионлык, халклар ара конференцияларда шыгып соьйлеп боьлиседи, баскаларды тынълайды. Соьйтип ол Нальчик, Ставрополь, Махачкала, Грозный, Баку, Ереван, Тбилиси, Москва, Нукус, Алма-Ата, Бишкек, Ашхабад, Казань, Ташкент, Элиста, Турция, Молдавия, Польша, Румыния, Германия эм баскалай ерлерде болган йыйынларда катнасады. Оны танийдылар, йылы карсы аладылар.

Рамазан Хусинович бийик трибуналардан Россиядынь миллет политикасы эм Сырт Кавказда, Волгадынь тоьменинде яшайтаган ногайлардынь бактылары акында керек сораьларды коьтереди. Не ерге барса да, айтылган аьлим оззининь ногай халкын сыйлы дереже мен коьрсетип биле эди. Соьзимди беркитер уьшин бир хабар айтпага суьемен.

Бир неше йыллар артта Сырт Кавказдан аьлимлер делегациясы Берлинге йыйында ортакласпага барадылар. Конференция биткен сонь ерли туьрклер буларды ресторанга шакырады. Менюды алып официантка кыз келеди эм ким не зат ашаягын язады, сонь ызында сораь береди экен: «Не зат ишесиз?» деп. Рамазан Керейтов тез явап кайтарады: «Ногай шай!» деп.

Кыз уьндемей кетип калады. Профессор адалайды, оьпкелеттим деп ойлай эди. Ама арасы коьп кетпей, кыз бир аяк исси шай, пыслак, май, янъы пискен калакай аькелип ногай аьлимнинь алдына салады экен. «Коьрдиньизбе, ногай шайды Берлинде де ишетаганын!» - деп Рамазан Хусинович оьктемсий эди.

Эсиме Дагыстан Республикасы туьседи. Онда коьп туьрли миллетлер яшайды, аз дегенлердинь санында ногайлар да бар. Ама Махачкаладынь кафелеринде эм ресторанларында сиз ногай шайды тилемеге боласыз, оны тавлылар да ишедилер.

2013 йыл Рамазан Керейтовты гагаузлар Молдавияга шакырган эдилер. Онда «Авдарма. 450 йыл тарихине: 1563 – 2013» деген тема бойынша конференция озгарылаяк эди. Бизим профессор ялгыз барув уьшин шекленди, неге десе йол бек узак. Аргы яктан уйгынлав комитеттинь басшысы Игнат Казмалы кайта-кайта тел согады.

Авдарма, айтып озайык, алдын ногайлардынь авылы болган, бизим халкты оннан Россия патшалыгы коймай баска ерге тайдырган, Турциядан узак этер уьшин, онда болса гагаузларды коьширип аькелгенлер. Ногайлардан бек

аьруьв авыллар калган экен, гагаузлар соны мутпай, авыллардынъ атларын туьрлендирмегенлер.

Калайына да, Р. Керейтов телевидениеде ислеитаган ногай кедеди йолдаслыкка алып кетеди. Авдармадынъ уьйкен байрамында Рамазан Керейтов энъ сыйлы конак болып, мермер тастан этилген ногай шокрыагы ашылувында да катнасып уьлгирген.

Рамазан Хусинович шокрыактынъ янында ялгыз калувын тилеген, баьри де эрек кеткен сонъ, ол шокрыактынъ таза сувын ишип, ап-ак тасын сыйпап, йогарыдан тоьменге коьз таслайды. Молдавиядынъ Буджак ери кайдай ярасык экенин коьргенде, эсине бактысы каты болган оззининъ ногай халкы туьсип кетеди. Тарихтинъ сол онъайсыз бетлери кайсы ногайдынъ коьнъилин тоьмен этпес, боьтен де, коьп окыган, коьп билетаган аьлимге бек авыр. Кене де гагаузлардынъ ногайларга алаллыгы юректи юмсайта эди.

2015 йыл Игнат Казмалы «Авдарма. 450лет истории: 1563 – 2013» деген китабти шыгарган. Ол китаб ногайлардынъ Буджакта оьткен яшавын эм гагаузлардынъ аьлиги куьнлерин дослык сезимлери мен косып коьрсете эди.

«Авдарма» деген соьз эки халктынъ да юрегине исси тиетаганы белгили.

Бир аьдем де оз яшавын, заьлим ясына еткенде, енъил эм вайымсыз оьтти деп айтпайды. Талаплы, атлары айтылган, белгили аьдемлерге баьри етимислер де уьйкен кыйын ман келеди, аркаларыннан авыр тастай оьтеди. Сога коьре олардынъ яшавын куьнлемей, кене де ислерине, халкына алаллыгы уьшин савбол айтпага керек.

Мен Рамазаннынъ яшавын коьптен коьрип келемен. Ол школада окып юрген йылларында ок атасы ман тракторда, комбайнда исследи, институттан сонъ балаларды окытты, атасына-анасына уьйшиликте коьп ярдам этти, сонъ аспирантурада окып, диссертация язды, оны яклады. Он йылдан артык Рамазан Хусинович авылдан Черкесск калага табылган коьлик пен юрип, Институтта исследи. Сонъ аьлимлерге деп Черкесскте уьй салынып басланганда, ызын аьдемлердинъ озлерине болдырмага туьсти. Соьйтип Рамазан Керейтов та тыншаймага берилген эки куьнди кысы-язы ман квартирасын аьзирлевге йиберегаган эди.

Яшав бир аз онъалып турганда, элимизде туьрленислер басланды. Коьбиси ислериннен айырылып, адаладылар, баска якларга кеттилер. Аьлимлер куллык этетаган Институтка да кыйын куьнлер тувды. Штаттынъ яртысын тайдырганда, олар 5 йыл тегин ислеп турдылар, озлери сайлаган йолды тасламас уьшин. Оларга якласкан Рамазан Керейтов та кыйын аксыз калды. Аьне сол авыр йылларда Рамазан Хусинович илми доктор куллыгын кеше-куьндиз язып турды, сонъ Москвада оны етимисли кепте яклап, уьйине шат коьнъил мен кайтты. Ол кыйын бактыдынъ енъуьвшиси болганын баьри де сезген эди.

Илми куллыгыннан баскалай профессор коьп ямагат ислерин де юритеди. Солай ок Р. Керейтов яс аьлимлерге илми йолы ман юргега ярдам этеди, олардынъ диссертация куллыкларына якласады. Бу енъил ис тувыл, неге десе диссертациядынъ иштелигин, маьнесин, кулланылган библиотекасын бек яваплы кепте тергемега, кай бир ерлерде маслагат бермега туьседи. Оны яклавы этпеге суьбетаган яс аьлимлердинъ яшайтаган географиясы кенъ: Баку, Нальчик, Махачкала, Москва, Краснодар эм баска калалары.

Аьлимлердинъ бактысы тыныш болмаганга, оларга уьйдегилердинъ, баскалай ювыклардынъ, дослардынъ, оькимет вакиллерининъ колтыклап

билувви, сол истинъ халкка эм элге кайдай пайдасы барын юреклери мен анълавы айлак та керек эди. Рамазан Хусинович бу яктан бактыдынъ наьсипли билетин алган болар, онынъ косагы Келдихан куевининъ исин баалап биледи, кыйын куьнлерде эркегине шынты тирев болып бажарады. Келдихан школада да ислеп, озининъ балаларын да оьстирип, ясуьйкенлерине де ярдам берип, куевине де аспирантурада очно окымага амаллар тавып, уьйдинъ коьп ызасыннан аьлим эркегин босатып яшаган эм аьли де соьйтип этеди. Рамазан ман Келдиханда уьш бала эди, олар коьпте яшав йолларын тапканлар: Джамия, Энвер эм Азнаур. Ата-анадан алган ис суьерлик эм яваплык оларга оз бактыларына ие болмага амал береди. Айтып озайык, кеделери Энвер Керейтов Карашай-Шеркеш Республикасында туьзилген Ногай районды бир неше йылдан бери басшылайды.

Рамазан Хусинович Керейтов ногайлардынъ тарихи уьшин канын-янын аямай уьйкен куллык этти, Кавказ эм Россия миллетлерининъ сырасында турган аз халкынынъ орынын мукаят та бегитти, абырайын оьстирди, сыйына сый косты.

КАДРИЯ ТЕМИРБУЛАТОВАГА – 70 яс

САКЛАНГАН ЮЛДЫЗЛАРДАЙ ХАЛКЫНДА...

Ногай халктынъ талаплы кызы Кадриядынъ яшав йолы заманнан алдын уьзилген болса да, ятлавлардан туьзилген сокпагы халк юрегинде разылыктан йылынып, таьвесилмес булактай оьседи. Кайдан келген ол ятлавларга сондай куьш? Бу сораьга явапты Кадриядынъ творчествосыннан излемеге керек:

**Ер юзинде бир муьйисте шоьллик бар,
Сол шоьлликте ногай халкым яшайды.
Язда онда кызыл гуьллер, кыста-кар,
Оьз яшавым сол шоьлликте басланды...**

**Халкым, сенинъ шыктай таза тавысынъ
Кирген меним тамырыма, каныма,
Йырым меним коьнъилинъди йылытса
Муннан уьйкен наьсин йок ты яныма.**

Оьз талабын халкка бойсындырып, сол бойсынув ман канатланып, Кадрия оьзин тувган ерлериннен бир де айырмайды. Халкын ол биринши суьйим деп санаган болар. Баьри байлыгын халкына курман этпеге аьзир. Соьйтип тек куьшли аьдем сезбеге болар. Мине не деп айтады ол «Ногайым» деген ятлавында:

**Ох, Ногайым, оьзден ерим,
Ойларымнынъ бавлары!
Юрегимнинъ онъ бетидир
Буйратынънынъ баврайы.**

**Мисирге йол алсам да
Мен йолымды боьлермен –**

**Таньла сени оьлер десе
Буьгуьн оьзим оьлермен!**

**Оьктем юрген арада
Оьктемлердинь бири мен.
Сенинь мага сениминь мен
Бу дуныяда тири мен.**

Талаплы аьдемлердинь юреги аьр бир соьзге, аьр бир кылыкка маьне береди, катылардай болып, кол силтеп оза алмайды. Бу яшавда, аьжейипке, таза ниетли, тань юзли аьдемлер мен бирге кара куьнлев мен куьйип, иштен туьтеп юргенлер де аз тувыл. Белки, сондайлардынь увлы соьзи Кадриядынь коьнбилине каьтерсиз тийген болар:

**Коьплер ойлай сосы меним яшавым
Еннет кимик, суьйген затын эте деп,
Мурад салып мен алдыма болганша,
Сол мурадка бир иркуьвсиз ете деп.
О, калай сиз яньыласыз ювыклар!
Оьз яшавым еннет тувыл неше де,
Халк пан бирге суьйинмеге алгасап,
Ислегенмен кирпич какпай неше де.**

Коьп язган сайын, Кадриядынь каьлемининь ушы сис болып, усталык пан бирге яшавдынь бас маьнесин аньлав да келеди:

**Ким кимге бойсынганын билмеймен, -
Мен яшавга яде яшав магама?
Туьсинемен ялгыз затты акьйкат –
Йьрламасам рахат йоктыр яныма.**

Яшавдынь маьнесин каныгыслы поэзияда коьрип, яс шаир заманын тек йьрларга бойсындырады. Онынь оьзине байыр шаирлик тавысы ятлаван ятлава, йьйынтыктан йьйынтыкка беркип, окувшылар коьзине илинип баслайды. Кадрия авызлама халк яратувшылык йосыкларын кень кулланып, яшав тувдыратаган туьрли кыйын соравларга терень эм ашык кепте яваплар бермеге шалысып, адабияттынь бийик эм тик оьрине берк басып минеди. Ногай тилинде яс язувшыдынь уьш йьйынтыгы ызлы-ызыннан шыгадылар: «Тань даньылдан басланады», 1975 йыл орыс тилинде баспаланган «Айдынь куьлимсиреви» деген китаби шаирге уьстинлик аькеледи. Сосы йьйынтык уьшин авторды Дагыстан Ленинши комсомолынынь лауреат деген сыйлы аты ман белгилейдилер. Сол йыл Кадрия СССР язувшылар Союзынынь члени этип алынады. 1977 йыл да уьйкен суьйинишлик аькеледи. Москвада орыс тилинде «Сакланган юлдызлар» деген китаби шыгады. Бу китаб – автордынь халкка яхшылык сагынувы, табиятты аявлавы, Ер юзининь

йылувына юректе разылык саклавы акында лирикалы ойлары болады. Эм биз сосы йыйынтыктынъ аьр бир ятлавын окыган сайын Кадриядынъ куышли оьскенин аян сеземиз. Оны энди тек суьйим навасызландырып калмай, туьрли философиялык ойлар бийлейдилер:

**Недир бу ер, эгер онынъ топрагы,
Бав тувдырмай, аслык ормай, курыса?
Недир асман, эгер онынъ оьринде,
Куслар йырламай, баьри бирден йок болса?**

**Недир тенъиз, эгер йылга сувыннан,
Суьювиннен толгандай, ол толмаса?
Недир тавлар, эгер онынъ тоьринде
Я шаршарлар, я кийиклер болмаса?**

**Кимдир хатын, эгер онынъ юреги,
Наз сезимнен, суьюв оттан куьймесе?
Эр де оьктем юрмес эди эр мен деп,
Эгер оны хатын исси суьймесе!**

Собьитип шоьлдинъ яс шоькырагы оьнерин оьрлендире келе, шынты устага айланады. Мине сога акыйкат эки сыдыра:

**Арка суьек болсын меним йырларым,
Сол йырларга ана тилим эгилген.**

Дурысында да, Кадриядынъ яратувшык куллыгы ногай поэзиясынынъ ярык Юлдызы. Халк булагыннан даьм таткан шайде кыздынъ йыры бай эм маьнели косым болды:

**Тигип салып халк коьзине коьзимди,
Йырларымда тек халкым ман собьлеймен.**

Кадриядынъ «Уьндемей калма ерим», «Халкыма», «Бир туьеде», «Ак сапатлы уьнсизликке», «Ата юртым» деген эм баска ятлавлары тувган ерине алаллык эм йогары патриотикалы гражданлык сезимлер тувдырадылар. Халкын суьйип билген Кадрия досларына да бек таза ниетли эди, оны тоьмендеги ятлаван коьрмеге болады.

Атаклы совет шаирлери Расул Гамзатов, Кайсын Кулиев, Давид Кугультинов Кадриядынъ яратувшылык оьнерине йогары баа бергенлер. «Кадрияда оны бизим яслардан баскалайтаган бир касиет бар эди. Ол касиети – ян юректинъ ашыклыгы деп айтайык:

**Коьп йырларым дослык акта, дос акта,
Доска танъсык – мен дослардан тоймадым.
Хасиетлер арасыннан дослыкка
Алал деген хасиетти коймадым.**

**Ялгызлыкта яраланып ятканда
Дослар келер яны аврып яныма,
Сонда сары тань саргайып атса да
Сары шили сарнай конар саныма.**

Ашыклык яшавга, кенълик баскалар уьшин эди, озине ол белгили мыратка ымтылыслык, эрклик калдырган эди,» - дейди Дагыстаннинъ халк шаири Расул Гамзатов. Кайсын Кулиев булай деген: «Кадриядынъ ятлавларында яхшы ой, келпетлик, тувган ерге суьйим бар». Белгили совет шаирлерининъ йогары баа беруьвлери Кадрияда уьйкен яваплык тувдырадылар. 1978 йылда шыккан «Хайран» деген китаби намыс эм аьдемшилик соравларын коьтерип, инсанлар ара бу маьселелер нешик шешилетаганын коьрсетеди.

«Аьлиги заманнынъ шаири болар уьшин яшавдынъ энъ де маьнели соравларына сонда ок та явап табув керек», - деп айткан Кадрия оззи. «Сакланган юлдызлар» деген китабининъ бас маьнесин анълата келип, автор булай деп косады: «Ерде инсан тувар – оьрде онынъ кысметининъ юлдызы янар».

Кадриядынъ ятлавлары да аьр бириси бир юлдызга усап, оз бактысы ман, оз сокпагы ман халк яшавына конган:

**Оьмиримде байлык мага йырларым,
Сен, аявлым, байлыгымсынъ битпеген.
Булай казна колда тутып инсанга
Ярлыман деп айтув деген бетпекен?**

1988 йыл Бийке Кулунчакова Кадриядынъ шыкпай калган ятлавлары уьшин коьп эсиклерди ашып, оларды баспалав планга киргизеди эм келеектеги янъы китабке «Сакланган юлдызлардай халкында..» деген адабият макала да язып, алдына салады. Китаб «Айындырык ярыгы» деп аталып Махачкалада 1990 йыл шыккан эди. Бу макала да, ятлавлар да сол йыйынтыктан алынган.

КАДРИЯ

СУЬЕМЕН

**Суьемен мен куьн саьвле мен элимде,
Тувган ердинъ йылылыгын сезбеге.
Мен суьемен сабан салган шоьлимде
Яз басында язгы йырдай кезбеге.**

**Мен суьемен малкылдаган юлдызлар
Кос юректи бир-бирине косканын.
Ногай шоьлдинъ занъыраган домбырасы
Сазлары ман кайнатканын яс каным.**

Мен сүемен сак уйкымда, туьсимде
Аталардынъ баьтирлиги энгенин.
Аталардынъ яс йигитлер куьшине
Оьктем болып бир иркилмей сенгенин.

Мен сүемен йылмаювым аьр уьйге
Оьзим минен наьсип алып киргенин.
Бу уялшанъ ногой кыздынъ йырында
Халкым меним оьз ойларын коьргенин.

ХАЛКЫМА

*«Мен лирамды багыслайман халкыма»
Некрасов.*

Ер юзинде бир муьйисте шоьллик бар,
Сол шоьлликте ногой халкым яшайды.
Язда онда кызыл гуьллер, кыста-кар,
Оьз яшавым сол шоьлликте басланады...

Сол шоьлликтинъ куьннен болган кызы ман
Язлык танъы сол шоьлликте атады,
Эм туьнлерде малкылдаган юлдызлар
Шоьл тоьсинде калкып-конып ятады.
Сол шоьлликтинъ куьннен болган кызы ман –
Коькиректе отлы юрек урады,
Юрек йырын мен халкыма созаман
Соклак этип халк пан оьзим арада.

Халкым, сенинъ шыктай таза тавысынъ
Кирген меним тамырыма, каныма,
Йырын меним коьнъилинъди йылытса,
Муннан уьйкен наьсип йок ты яныма.

* * *

Бир туьеде оьркешлердей боьлинген,
Соьйтип меним ногой халкым яшайды.
Эске туьссе аргы яктынъ тавлары
Сагыныштан калай юрек шаншады...
Эки оьркеш ялгыз арка сүекеке
Бота тувган шактан алып бегиген.
Арка сүеке болсын меним йырларым,
Сол йырларга ана тилим егилген.

САГЫНЫШ

Карашайдынъ тавларына мингеммен,
Алыс яктан ногай шоьлди коьзлеймен.
Мен дослардынъ тав еринде юремен
Тек тувган юрт, шоьлим, сени излеймен.
Дагыстаннынъ тавларына янтайып,
Шоьлим мени хан кызындай ятады.
Бийик тоьсте кызыл гуьллер яркырап
Тоьстуьймедей сылувланып атады.
Мен коьремен – эркин биткен тереклер
Бутак ийип мага салам береди.
Аргы якта отарынынъ ишинде
Баьтир коькирек бизим Кадыр кереди.
Эситемен Амзатханнынъ йырларын,
Йырлайдылар бил-бил сесли кызларым,
Тап йылкыда кулын йойган биедей,
Мени излеп кезе домбыра сазларым.
О, досларым, аьйип мага этпенъиз,
Сизи минен ийги мага неше де,
Тек шоьл куслар сарнамайды тавларда –
Аьзиз уя эне ога кешеде.

* * *

Йыллар, йыллар,
Коьгем астан оьстиресиз тереклер,
Йыллар, йыллар,
Саьбийлерден этесиз сиз эркеклер
Йыллар, йыллар,
Кишкей кызлар боладылар келинлер.
Йыллар, йыллар,
Тозадылар йылдан-йылга эринлер.
Йыллар, йыллар,

Оьлгенлерди аькетесиз сиз коьрлерге.
Йыллар, йыллар,
Ойдан тува ракеталар оьрлерге.
Йыллар, йыллар,
Тайлар оьссе болады экен аргымак.
Йыллар, йыллар,
Босай экен йылдан-йылга коьк авлак,
Тек куьн коьзи дуныяга йогардан
Йыллар оза, сол кебинде карайды.
Эм аналар бир туьрленмей юректе
Аьвлетиннинъ оьбуьвлерин саклайды.

АТА ЮРТЫМ

Туърли ойлар аькетеди алыска –
Элди кезип мен болганман коьп якта.
Ама юрек талпынады тек сага,
Ойларым да, ата юртым, сен акта.
Аьсиретпен сенинь исси язынъа,
Шоьл кезип юрген домбыра сазына,
Ата юртым, аьсиретпен тек сага.
Ала каптал кийип уьстинъе, шоьлим,
«Кара алтын» тоьс туьймелер илесинъ.
Сени сонда сылув кыздай мен коьрип,
Ойларымда сен сол кыздай юреиснъ.
Кайсы юрта, кайсы элде болсам да,
Ата юртым, сагынышлы сен мага.
Сени коьрмей, алыс болып калсам да,
Юрек тамыр ата юртка асыга.

СОБЗЛЕРИМ

Бийик коькте коькшил булыт кезеди,
Ямгырды ол явдырмага болмайды.
Шынты таза соьзди юрек сезеди,
Ама оны танып алып, калмайды.

О соьзлерим, туьнде соьзылган коллар,
Ама сизди табув кыйын бирден ок.
О соьзлерим, яшавымда сиз йоллар,
Йол сайлавдан кыйын ис ше эш те йок.

Ойларымнынъ босагасында меним
Каладылар хыйлы соьзлер телмирип.
Соьзди излеп ойга толган коьзлерим
Каладылар етим яндай суьзилип.

О соьзлерим, ынжыдай сиз тизилип
Яркыранъыз сыдырамды яйнатып,
Ама коьзлер каладылар суьзилип
Эм соьз кезе ойларымды кайнатып.

САК ЯТАДЫ МАЙДАНЛАР

Сак ятады буьгуьн согыс майданлар,
Топ атылув уянтпайды уйкыдан,
Согыс деген соьз шашларын анадынъ
Тургыстпайды тип-тик этип куйкадан...
Ама буьгуьн кара кийген анады

Мен каладынъ кенъ орамында коьрдим.
«Язык ана, коьмген болар увылын,
Яде кызын», - де полны ман мен юрдим.
Солдат кийим кийген йигит суьврети
Ана колда, коьз яс оны сувлаган...
Куьлимсирей, суьврет йылап болмайды,
Сосы куьлки ажалда да тувлаган,
Эм ажалы бу куьлкиден увланган.
Мен билмеймен, кайсы ерде солдаты
Согыссыз куьн ашшы ажал урганын,
Бизим булай бек парахат яшавда
Мен анъламадым рахатлыктынъ йоклыгын.
Мен де кыз бан, мен билемен атадынъ,
Аданастынъ калай бизге керегин,
Бу йигиттинъ янын алган инсаннынъ
Мен аьзирмен сувырмага юрегин.
Йок, юрегим рахат меним таппайды,
Тап тартылган телдей дунья дирилдей,
Атылмага бомбалардынъ сеслери
Ер уьстинде каргыслардай гуьрилдей.
Коьремен мен Америка аькимин
Алла этип буьгуьн оьзин сайлаган,
Акылсызлык тап шалмадай басына
Эс тайдырып, коьз капалтып байлаган
Кызыл канны буьгуьн оьлген солдаттан?!
Кишкей колым юмырыкка сыгыла,
Ашувлылар коьп экенин коьремен.
Шаьир кызбан, Аналардынъ атыннан
Тынышлыктынъ эшлисиндей юремен.

ГАМЗАТ АДЖИГЕЛЬДИЕВКЕ

Йолларды есирдей телмиртип
Калдырдым капынънынъ туьбинде.
Биздей йыравлар болганма
Ногайдынъ йыравлар куьбинде?
Эскиден ювыгым, Амзатхан,
Келсене, бир лакыр эьейик,
Ой етпес оьрлерге бу аскам
Оьнерли оьзимиз етейик!
Домбырадынъ шеклери оьнъкилдеп
Сынъсысын дивана колларда.
Йырымыз эситкен юлдызлар
Суьринсин Каьбе йолларда.
Маьскевдинъ аювлар акырган
Кысларын суклантып кояйык.
Йылларды гуьллердей шашыратып,

Карларды йырларга бояйык.
Дуьл-дуьлден айланган аламнынъ
Оьзеги биз болып калайык.
Сукланган аламнынъ йырларга
Кылаган намазын карайык.
Эскиден, ювыгым, Амзатхан,
Келсене бир лакыр этейик.
Ой етпес оьрлерге бу аксам
Оьнерли оьзимиз етейик!

НЕДИР ЯШАВ

Недир бу ер, эгер онынъ топырагы,
Бав тувдырмай, аслык ормай курыса?
Недир асман, эгер онынъ оьринде,
Кус йырламай, баьри бирден курыса?
Недир тенъиз, эгер йылга сувыннан,
Суьювиннен толгандай, ол толамас?
Недир тавлар, эгер онынъ тоьринде
Я шаршалар, я кийиклер болмаса?

Кимдир хатын, эгер онынъ юреги
Наз сезимнен, суьюв оттан куьймесе?
Эр де оьктем юрмес эди эрмен деп,
Эгер оны хатын исси суьймесе!

УЬЙИНЪИЗГЕ ЯХШЫЛЫК

О инсанлар! Уьйинъизге яхшылык.
Босагады басып сизге кирдим мен,
Уялшанълык сабыр юрип келдим мен.
Акыл ятак шоьл бийкеси тувылман –
Излеменъиз ясыуйкенлик бойымнан.
Ярай болса аранъызга кирейим,
Анъланъыз сиз ким экеним ойымнан.
Ким десенъиз, авыл кыз бан, бу коллар,
Мутпайдылар кызыл сыйыр елинин,
Тезек калап, тандырга оьтпек салып,
Йырлар тоьгип авылымда юремен.
Манълайларга авырув йолак салганда,
Инсанлар, мен сизге йырлар тоьгермен.
Арыганда яслыгым ман кувантып,
Яшавда мен йырдай саркып юрермен.
Кара булыт баса сизинъ коьнъилди
Йырларымнан ерге ямгыр шашылсын.
Эм юреклер уьйкен уьйдей болсынлар
Капылары сосы уьйдинъ ашылсын.

О инсанлар! Уьйиньизге яхшылык,
Ярай болса араньызга кирейим.
Ясыуьйкенлик маслагатты мен сорап
Мен де сизге билгенимди айтайым.

НОГАЙЫМ

Ох, Ногайым, оьзден ерим,
Ойларымнынъ бавлары!
Юрегимнинъ онъ бетидир.
буйратынънынъ баврайы.
Бактыр мага сыпатынъды,
Мен курманынъ болайым,
Сага йолланып шыккан
Кайгыдан мен толайым.
Мисирге йол алсам да
Мен йолымды боьлермен –
Танъла сени оьлер десе,
Бубгуьн оьзим оьлкрмен!
Кой, соьйлесин соьйлегенлер,
Инсанлыкты йоймаган.
Бар бизим арамызда
Соьзден коьплер тоймаган!
Оьктем юрген арада
Оьктемлердинъ бири мен.
Сенинъ мага сениминъ мен
Бу дуньяда тири мен.
Инанмайлы соьйлеген
Мен коьплерден йогар ман,
Хайрантлантым, сукландырып
Шалкасыннан йыгарман!
Тек сен мага сенгейсинъ,
Ынан мага, Ногайым!
Баскалар мага недир?
Колым силтеп коярман.
Меккем меним, Мединам,
Келдим сенинъ касынъа,
Сенинъ берген оьрметинъ
Аьжи шалма басыма!

СОЬЙЛЕГЕННЕН НЕ ПАЙДА

Етек койдан, елинли сыйырлардан
Не пайдадыр?
Иелер бассыз болса...
Казналардан, ийилген оькиметтен
Не пайдадыр, тагында дансыз болса?

Акыллыман дегенлерден де не пайда,
Акыл етип, тилге куыши етпесе?
Мен юмартпан дегенлерден не пайда,
Юмартлыгын языкларга этпесе?

Мен аьдем мен дегеннен дн не пайда,
Аьдемшилик ишлеринде болмаса?
Суьемен деп кышкырганнан не пайда,
Суьювине алал болып калмаса?

Ох, бу соьзлер!
Бу соьзлерден не пайда!
Айткан соьзден уланлар табылмаса.
Бу антлардан не пайдадыр, антлары
Ер болганнынъ юреги ярылмаса?

Сынык апас бу яшавдынъ баасы –
Яшайганнынъ туьз ниети болмасы,
Ялган дунья баска зат та калмаса.

ЯНЪЫЛМАЙДЫ ИНСАН ДЕГЕН НЕ ХАБАР?

Янъылмайды инсан деген не хабар?
Янъылыслар савкатланган савларга...
Неше кере мени сатты ювыклар,
Неше кере мен алдандым явларга...

Неше кере гуьл байламлар бергенде
Арасында тегенеклер койдылар,
Неше кере коллары ман кушаклап
Ишлери мен тамшы кансыз соьдылар.

Неше кере кырда яз деп аьли де
Яланъаяк бузга явлар шыгарган,
Дослар мага шыкпа деген заманда
Яв коьрип мен шамгалганман, шамгалган...

Дослар да бар, явлар да бар аьли де
Дослар мага авыр айтса явларым
Ашык каным – келедилер уьйиме.
Белки, куьлки сала болар юзиме.

Дослы ман да явсыз бан деп айтпага
Явдынъ ойын иргеден ок коьрмейсинъ.
Кысмет мага явсыз куьнди бермесин –
Яв танымай – дос баасын билмейсинъ.

* * *

Сыпырасы сыйга толган той уйде
Тентирекшип терен сырлар тоькпенъиз.
Шараб сувдай аьруьвликтен айынып
Кылыксыздан калган ызлар оьппенъиз.

Сыналмаган тайлар минген нешевлер
Аньрак йолда тенълериннен коьп калган.
Тек сынаска сав оьмир багысланган
Ахырында, айтсанъыз да, не тапкан?

* * *

Раьхимликке раьхим явап бермеген
Коьп инсаннынъ казасын мен билгенмен,
Раьхимлидинъ раьхимлигин таптаган
Оьз катылык язасын да билгенмен.

Бу казадан казак шыгып кеткенмен,
Оьз язамнан язаланын кешкенмен,
Раьхимликке, катылыкка сыймаган
Мен оьзимде аянлыкка еткенмен.

* * *

«Шынты поэт болсанъ, оьзинънен сонъгыга
Коьп йырларды, китаьплерди калдыр сен».
Эриспеймен, айтканынъыз акыйкат
Болса ярай, мен коьп затты билмеймен...

Айындырык ярыгындай яркырап,
Соьнсин меним кыска оьткен яшавым,
Мынъ йыл артта ногай явды туткандай,
Карсы алсын йырым меним оьлимим...

Мен яшавдан тайганнан сонъ, уьндирикте
Китаьплерим шанъга батып турмасын,
Эм йырларым, солып калган гуьллердей,
Умытылып курып-кевин калмасын.

Мен юректе аьйдиклеген урлыклар,
Халк юректе тамыр яйып оьссинлер.
Суьйим соьзим суьйгенлерди суьйинтсин,
Оьткир йырлар яманлыкты кессинлер.

Айындырык ярыгындай яркырап,
Соьнсин меним кыска оьткен яшавым,
Халкка калган аз йырымда турсынлар
Исси суьюв эм каарлы ашувым.

КАДРИЯДЫНЪ ШАИРЛИК БАЙЛЫГЫ

*Не мною созданы мои стихи –
Они меня создали.
Кадрия*

Бу ыттып бараган йылдынъ 23-нши март куьнинде Махачкаладынъ бас библиотекасында «Кадриядынъ шаирлик байлыгы» деген тема бойынша кешлик ыткерилди. 2018 йылдынъ декабрь айында Дагыстаннынъ белгили шаири Кадрия тувганлы 70 яс боляк. Бу сыйлы мерекеди биз айтатаган библиотека биринши болып озгарды. Оны планга салган эм басыннан алып уйгынлаган Дагыстаннынъ ат казанган сыйлы куллыкшысы Кабират Дустаметова эди. Ол бас деп йыйылганларды Кадриядынъ мерекели йылы ман кутлады эм шаирдинъ яратувшылык иси акында йылы соьзлерин айтты, сонъ келген конакларга соьз берип баслады.

Докладты «Основные мотивы лирики Кадрии» деген темага филология

илмилерининъ кандидаты Фания Кусегенова оқыды. Алимнинъ билдирувине коьре, Кадриядынъ яратувшылык исинде гражданстволы сезимлер бас орынды аладылар. Шаирдинъ суьйими авылдан шоьлге, шоьлден Дагыстанга, Дагыстаннан Москвага, сонъ элге эм савлай дуныяга яйылады. Суьйимнинъ ери уьйкен болган сайын, маьнеси де уьйкен болады.

Кадрия акында эскеруевлери мен Дагыстаннынъ халк язувшылары Бийке Кулунчакова, Марина Ахмедова, Шейит-ханум Алишева, Аминат Абдулманапова боьлистилери. Мысалы, Бийке Кулунчакованынъ айтувы ман Кадрия 1978 йыл июнь айда Латвиядынъ ярасык каласы Юрмалада оьткен язувшылардынъ Савлайсоюзлык фестивалинде катнаскан. Кайдай наьсипли болып келген эди шаир сол йьйыннан! Бир аьлемет кувнак сезимлер мен хабарын да айткан эди... Бийке Кадриядынъ эстелигине деп Махачкадынъ библиотекаларында бир неше кешликлер уйгынлады, китабин ногайша шыгарды, Москвада баспаланаяк «Дочь степей» деген китабтинъ коьп ятлавларын орысшага сырлар ман коьширип берди. Бийкединъ белгилеви мен Кадриядынъ поэзиясы Москвада оқып юргенде усталыкты тез алган, неге десе яшавды, дуныяды анълавы оьскен. Уьйкен элдинъ уьйкен каласы талаплы, билимли аьдемди мукаят та туьрлендиреди. Соьзининъ ызында Б.Кулунчакова Кабират Дустаметовага эм онынъ библиотека йолдасларына сосы кешлик уьшин уьйкен савбол айтты.

Шейит-ханум Алишева Кадрия ман Москвада Адабият институтында бирге оқыган йылларын эскерди, Кадриядынъ яратувшылык исине бек яваплы экенин айтты. Марина Ахмедова шаир мен танысып уьлгирмеген, ама ятлавларын орыс тилине коьширеди. Эм соьзине шайыт этип, бир неше ятлавын оқыды.

Белгиле артисткалар Асият Кумратова эм Айгуль Джумагулова Кадриядынъ соьзлерине язылган йырларын йырладылар. Университеттинъ филология боьлигининъ студентлери, гимназиядынъ окувшылары поэзияга оьз суьйимин коьрсеттилер.

Йьйылганлар да кешликтинъ ызында Махачкаладынъ бас библиотекасына эм онынъ куллыкшысы Кабират Дустаметовага разылыгын билдирдилер.

ВАЛЕРИЙ КАЗАКОВКА - 70 ЙЫЛ

НОГАЙДЫНЪ БЕРЕКЕТ ТАМЫРЫ УЪЗИЛМЕСИН...

Оъз халкы-ямагаты уьшин шолпа туьсип яшайтаган ердеслеримиздинъ бириси Валерий Сеперович Казаков буьгуьн оьзининъ сыйлы 70 йыллык мерекесин белгилейди. Эр йигит Эл уьшин тувады дегенше, Валерий Сеперович яслайыннан яшавын ногай халкымыздынъ маданиятын, адабиятын оьрлендируувге багыслап келеятыр. Белгили ямагатшылык аьрекетшидинъ сосы мерекесин Россия ногайларынынъ Федераллык миллет-маданият автономиясынынъ Оьр Совети ногай халкы яшайтаган регионларда: Астрахань областинде, Дагестан Республикасында, Ставрополь крайында, Крымда, Шешен Республикасында эм Карашай-Шеркеш еринде белгилемеге токтаскан. Валерий Сеперович Казаковтынъ мерекесине багысланып, маданият эм билимлендируув учреждениелеринде йолыгыслар, мерекели амалламалар озгарылаяклар.

Сыйлы ясы уьйкеннинъ куьш салувы, шалысувы аркалы халкымыздынъ яшавында коьп ийгиликлер болганлар. Эм онынъ эткен косымы билинмей калмаган. Карашай-Шеркеш Республикасы, онынъ халкы алдында сыйлары, юртымыздынъ оьрленуьвине эткен уьйкен косымы уьшин КЧР Басшысынынъ Указы ман 2015 йылда Валерий Сеперович Казаков «За заслуги перед Карачаево-Черкесией» деген орденге тийисли этилген.

Валерий Сеперович 1948 йылда Адил-Халк авылында, Сепер эм Рабият Казаковлардынъ уьйкен аьелинде тувган. 1966 йылда коньысы Эркин-Халк

авылынынъ орта мектебин кутылган сонъ, В.Казаков Эркин-Шахар секер заводында ислеп баслаган. Сонъ баъри эр яслардай болып, Совет Аьскерининъ сыдыраларында 1967 йылда Германияда, 1968 йылда Чехословакияда Аталыкка кызмет кылган.

Аьскерден уйге кайткан сонъ Валерий Казаков Эркин-Шахар секер заводына куллыгына кайткан. Сол заманларда ол уйленген, аьел тузген. Тап сол заманларда ердесимиз Эркин-шахар поселогынынъ емис совхозында куллык этип баслаган. Куллык этуьви мен биргесине В.С.Казаков заочно кепте Москвадынъ М.Горький атлы адабият институтында оқып кутылган.

1976 йылда сыйлы ердесимиз Адил-Халк авылында Маданият уйин басшылаган. Аьле балалык шагыннан алып оз халкынынъ адабияты ман, маданияты ман кызыксынган Валерий Сеперович зегенли яс-явкады тоьгерегине йыйып, авылда «Тулпар» деп аталган клубты уйгынлайды. Яратувшылыкка аваслы болган яс аьдемлер янларына якын каьр табадылар. Мунда яс йыршылар, биовшилер, шайырлар, адабият суьювшилер оз кызыксынувлыкларына коьре айкасып, заманларын пайдалы озгарганлар. Валерий Сеперовичтинъ айтувынша, халкымыздынъ коьплеген зегенли, яратувшы аьдемлери – Рамазан Керейтов, Иса Капаев, Насипхан Суюнова, Аргентин Аюбов, Магомет эм Римма Утемисовлар эм озгелер «Тулпар» биригуьвиннен шыкканлар.

Сонъ В.С.Казаковтынъ эм онынъ катнасувшыларынынъ ой-этуьви мен ман бу клуб Эркин-Юрт авылына коьширилген. Халк театры кебинде «Тулпар» узак йыллардынъ бойында аьрекетин бардырады. Узак йылларды оны зегенли язувшы Тайват Кирейтова басшылаган.

1981 йылда Валерий Сеперович халк депутатларынынъ Адил-Халк авыл советининъ исполкомынынъ председатели болган эм бу ис орынында 10 йылга ювык заманды ислеген. Сол йылларда В.С.Казаков Адил-Халк эм Советтинъ туьзилесине кирген Эркин-Халк авылларында коьп ислерди бажармага уьлгирген. Айтпага, ердесимиздинъ шалысувы ман Эркин-Халк авылында янъы мектеп, балалар бавы, буйымлар аьжетсизлев уйи, почтадынъ меканы курылдылар. Адил-Халк авылында сув дуьдиклери салындылар, мунда эм Эркин-Халк авылында газ йоллары тартылдылар. Авылшылардынъ уйлерине коьгилдим от келди.

Оннан баска Валерий Сеперовичтинъ баславы ман Адил-Халк авылынынъ шетинде Уллы Аталык кавгасында янларын берген ердеслеримиздинъ сыйына эстелик курылды. Бу эстеликти курув уьшин ол Москвадан сулыплы скульптор Юрий Уверовты шакырган.

Халкымыздынъ келеектегиси акында каьр шеккен сыйлы ердесимиз Эркин-Халк авылында эски мектептинъ меканын бузылувдан куткарган. Карашай-Шеркеш еринде биринши мектептинъ меканында сонъалыкта Ногай халкынынъ тарыйх-культуралык музейи ашылды эм онлаган йыллардынъ бойында ол етимисли аьрекетлейди.

Валерий Сеперович бурынгы ногай халк тойларынынъ бириси – сабантойды янландырган. Язлык шагында белгиленген сосы ийги аьдет – биринши сабаннынъ байрамы янъыдан уйгынланып баслап, коьплеген йыллардан бери халкымыздынъ суьйикли байрамларынынъ бириси болган.

Валерий Сеперович Казаков уста язувшы деп те белгили. Оьзининъ биринши «Звезда Бабай» (1983 й.) деген китабы уьшин ол Керуьв Кавказда яс

язувшылар арасында биринши болып А.Горький атлы адабият конкурсынын лауреаты деп аталган. Ол бир неше китаптын авторы болады. 2015 йылда Анкарада В.С.Казаковтын туьрк эм ногай тиллеринде шыгармалар йыйынтыгы баспаланган.

Савлай яшавынын бойында Валерий Сеперович ямагатшылык аьрекетликти юргистеди. Узак йыллардан бери В.С.Казаков «Бирлик» ямагатшылык организациясын басшылаган. Куьшин, сулыбын аямай, ол ногай халк аьдетлерин янландырувга, оларды яс-явкага еткеруьвге багыслап келеятыр. Коьплеген йылларды сыйлы ердесимиз «Ногай Эл» миллет-маданият автономиясын басшылап келеятыр. Валерий Сеперович Федераллык миллет-маданият автономиясын уйгынлавга да коьп куьшин салган.

2005 йылдын февраль айында Валерий Сеперович Казаков КЧР Президентинин Указы ман миллетлер ислери, коьлемлик коммуникациялар эм баспа бойынша министри этилип салынган. Бу йогары оькиметлик ис орынында ислей келип, ол юртымызда тебенликти, тынышлыкты саклавга номай уьлисин киргисткен.

«Ногай Эл» миллет-маданият автономиясынын Карашай-Шеркеш регионлык боьлигин басшылай келип, Валерий Сеперович Карашай-Шеркеш Республикасынын Миллетлер ара Советинин агзасы болады. Бу Совет юртымызда тынышлыкты саклавга, яс-явкады патриотлык тербиялавга, миллетлер ара дослыкты, татымлыкты тутувга туспарланган уьйкен куллыкты бажарады. Айтпага тийисли, туьрли миллетлердин ямагатшылык организацияларынын етекшилериндей болып, В.С.Казаков Миллетлер ара Советин кезуьв мен басшылайды.

Валерий Сеперович ногай илмисин демевлевге де коьп куьшин салады. Суьйтип, «Ногай Эл» миллет-маданият автономиясынын демевлеви мен юртымызда эки кере «Ногайлар. 21 оьмир. Тарых. Тил. Маданият. Аьвелгиден-келеекке» деп аталган илми-практикалык конференция озды. Бу конференцияга сымарланып шыгарылатаган китаплар да автономиядын спонсорлык ярдамы ман ярык коьрдилер. Конференциядын куллыгында ногайлар яшайтаган туьрли юртлардан, тыс кыраллардан аьлимлер, ногай тилин тергевшилер, ямагатшылык аьрекетшилер ортакшылык эттилер. Китайдан, Венгриядан, Турциядан, Казахстаннан, Литвадан эм тагы да коьплеген юртлардан келген элшилер уьшин илмилик эм культуралык йолыгыслар эслеринде мутылгысыз ыз калдырдылар. Бу баьри ийгиликлерде В.С.Казаковтын уьлиси айлак уьйкен.

2014 йылдын 18 июлинде Карашай-Шеркеш Республикасынын Правительствосынын Токтасы ман Ногай драма театры уйгынланган. Оны басшылавды Валерий Сеперович Казаковка сендилер. Оьнершилик авасы юрегине айлак якин болган ясы уьйкен оьзинин бай сулыбын, усталыгын, бу аьрекетке толысынша багыслады. 2015 йылда театрдын коллективи, репертуары кепленип баслады. Бир кесек заман озган сонь театр оьзинин оьнершилик аьрекетин юртымызда етимисли баслап, буьгуьнги куьнде атын оьктемлик пен айттырады.

Аьрекетлеген болжалынын ишинде ногай драма театрынын актерлары бир неше спектакльлерди – «Суьвов оты соьнмес», «Айттырув», «Мархаба» деген пьесаларды, «Коьгилдий коьжек» деген эртегиди сахнада салганлар эм оларды республикамыздын юртында эм онын тысында каравшыларга коьрсеткенлер.

Янгы йыл байрамы алдында ногай драма театрынын актерлары мектеп окувшыларына эм балалар бавларынын тербиялавшыларына «В гостях у

Буратино» деген эртегиди коьрсетип, олардынъ байрам юбанув программасын кызыклы эткенлер.

Соьзсиз де, бу етимислерде басшыдынъ да уьйкен косымы бар. Оьзининъ табиат пан берилген уйгыншылык, аьдемшилик эм яратувшылык касиетлери аркалы Валерий Сеперович Казаков халкымыздынъ маданиятын, саниятын оьрлендируьвге коьп куьшин салады. Ногайдынъ бурынгысыннан келген ийги аьдетлерди янландыруьвга, оларды яс-явкага еткеруьвде, балаларды тилди суьюв анъында тербиялавда В.С.Казаков оьз халкын куьшли суьювин, онынъ келеектегиси уьшин тынышсызланувун ашык коьрсетеди. Суьйтип, озган йылдынъ сонъында «Ногай Эл» миллет-маданият автономиясы 1,4 миллион маьнеттинъ президентлик грантын енъген. «Керуьв Кавказ» ТАСС-тынъ корреспондентине В.С.Казаковтынъ билдируьвинше, бу грантлык акша амаллары Уьйкен ногайша-орысша соьзлигин баспалавга йиберилееклер. Ямагатшылык организациясынынъ председателининъ айтувынша, соьзликлер озган йылдынъ ортасыннан бери баспаланмаганлар, янъы соьзликти туьзуьвдинъ уьстинде аьлимлер 14 йылдан бери аьрекетлейдилер. Келеекте орысша-ногайша соьзликти туьзуьв мен каьрлемеге уьмитлери бар.

Булайда окувшыларымыздынъ эсине Валерий Сеперовичтинъ тап оьзининъ ойларын, уьмитлерин ашыклайтаган «Тилек» деп аталган ятлавын келтиргимиз келеди:

Бу дуньяда топырак-кумдай шашыраган ногайдынъ
Берекет тамыры уьзилмесин.
Аьвелгиде коьк боьриси канат каккан ногайдынъ
Эр йигери йыгылмасын.
Етпис кере ети арка аталардынъ шежересин
Уьзбей, уллар бегитсин.
Асыл соьзди, аьдет-йолды тувдыкларга
Аксакаллар уьйретсин.
Ер юзинде корлык коьрмей, эркинликте куванып,
Ногай номай яшасын,
Таза коьгин, ярык куьнин, мол явынын кызганмай,
Аллах оьзи халк тамырын сакласын.

Валерий Сеперович татым, уьйкен аьелдинъ иеси болады. Бес камышы – берекет дегенше, ол ян досы Нина Абдул-Керимовна ман бирге бес алал улды оьстирген, ийги тербия берген. Буьгуйнги куьнде ясы уьйкенлер балаларынынъ, йиенлерининъ ийгиликлерине куванып яшайдылар.

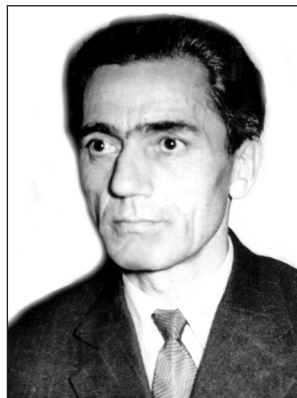
К.Найманова-Добагова.

Поэзия эм проза

Фазиль АБДУЛЖАЛИЛОВ

АТАДЫНЪ УЛЫ

(повестинъ биринши боьлиги)

Дуныя карашавкеси коькти курсап алып кыр беттен ушып келди де, авылдынъ алды бетиндеги уйлердинъ терек басларына ябылып кондылар. Орынласувдынъ кайгысын шегип болса ярайды, булар бир кесекке дери аска таласкан аш янлардай, уйкен шав-шувласъш турдылар. Артынсыра, тап бир билискендей, бирден тымдылар. Олар ман бирге, тувра бирев буйырып койды дерсинъ, савлай тоьгерек бетте - аз-маз ысылдай берип шайкалган тереклер де, тартынып шорылдаган Йилиншик те, авыл ишиндеги окын-окында эситиле ту-ратаган баскын сеслер де, эриккеннен уьрип алатаган ийтлер де — баьри зат та уйык-тымьк болдылар. Тап булытлы коьктинъ оьзи де булытларын токтатты да, кабагын тагы да бек туьйди. Дуныя, абайламастан больш коаяк бир баьледи саклаганга усап, тымпыйып пысты...

Кайдан эсе де тоьмен беттен кайтып келеятырган Бектемир уйлерининъ кишкей авызынынъ касында токтады. Ак кийиз боьркин елкесине йылыстырып салды да, йогары карады. Кавыса келген койы кара касларынынъ астына ясырынган кайкы кирпичли коьзлери мен энъ алды ман каранъа коькти суьзип шыкты. Булытлар йыйылысып келген ямгыр юкти тегаран бир коьтерип туры эдилер. «Аканъ Казый яваякка бел бувган», - деди Бектемир ишиннен. Оннан сонъ ол басын япалак актереклердинъ уьстине бурды. Койы япыраклы бутакларды бийлеп тереклерге карашавкелердинъ конганларын коьрди.

Шаьвкелер бир заттан себеп мыртылдаса эдилер, эм Бектемир оларды уьркитеек болып сызгырып алды да, колларын сокты. Болган уьшин, олардынъ бир экевлери коьтерилип яна орынларына конганы болмаса, бир кыйналган да этпедилер. «Юрекли экенлер, зийналар!» — деди куьлемсирей берип яс эм, колына бир тас алаяк болып, ерге энъкейди...

...Эртелерден оьлип кеткен атасы салган камыс уьйдинъ казануьйи мен ялгыз бир пеши ол кадер тар болмаса да, Бектемирдинъ юрегин бир де йылытпайтаган эди: ери сары балшыктан, табандагы тартпылары коьвип-коьвип турадылар, олардынъ да бирерлерине анасы Налкут, андай-мундай илмеге деп, уйкен-уйкен мыклар каккан; куьнтувар ман кубыла бетке

шыгатаган терезелердинъ экеви де капаксыз. Кирер эсик те, тап яшавынынъ авырлыгына йыланатаган кабрип яндай, кыйкылдап ашылады. Ондай уйге, колайы болса да, Бектемирдинъ янъы муълкти киргисткиси келмейди. «Янъы уй салсак, коьрип алармыз», - дейтаган эди ол. Соннан себеп соьле уйдинъ ишиндеги муълк те аьдемнинъ коьзин кыздыргандай тувыл: туьп бетте уйкен эски агаш орындык, кирген ерде онъ колда такта орындык, онынъ уьстине эски куьйиз, куьйиздинъ де уьстине тозган шыпта тоьселген; куьнтувар беттеги терезеге тирелип стол салынган, онынъ эки шекесинде бирер токал олтыралар. Эсиктинъ касына иргеге сыпыра илинген, оннан бир аз эрек больш, колга алсанъ кавраганнан сылтырайтаган эм оьзи де яхшы туьлеген намазлык орынластырылган. Маштак янтыклы пеш салынган ирге бетте казан-аякка толган уьндирик турады. Несин айтасынъ, мунда янды яркылткандай зат коьринмейди. Соннан себеп сосында киргени сайын, боьтен де мунадай булытлы-явынлы, аьдемнинъ коьнъилин бузатаган шакларда, Бектемирдинъ кейфи амалсыздан тоьмен болып кететатан эди. Кене болса да, эр йигит эбин табар деп, Бектемир, атасына усап, айлак кайратлы, куллык этип тапканына кермек, агаш-зат сатып алды, оннан сонъ сувягада кишкей карындасы ман бирге кара кербиш кести. Олар соьле де каралдыда уйилип турадылар. Кермек пен агаш та сарайда. Янъы уй салаяк мырады бар. Тек эртен-бирсигуьн деп, бир де колы тиймейди. Уйди бир салып битирсе, Бекиштинъ кызы Фаризат пан да бир аьруьв этип соьйлесер эди...

Сосындай ойлар Бектемирге бир де тыныш бермейтаган эдилер. Соьле де, каралдыды оьтип бараятырган заманында да, ол солардынъ акында ойлана барды.

Казан-уйге кирип келгенинде, Бектемир бирден токтады да кулак салды: пеште бирев домбыра шертип йыр йырлап эм йырынынъ арасында Налкутка хабар айтып туры эди. Бектемир басын шайкай берип куьлемсиреди - даваздынъ иесин таныды. Кене болса да яс, соьлеги аьдем тагы да не затлар айтар экен деп, пешке кирмей, казан-уйде тура берди. А онынъ арасында даваздынъ иеси домбыра шерткенин койып:

-Бурьш-бурын бурынларда, Налкут, бир карт йырав домбырасьш колына алып булай деп йырлаган:

**Коьк гуьрилдеп, тавда явын явмаса,
Сувларымыз яга алып толарма?
Карт йыравдынъ дени йырга сокканда
Карт деп ога айткан аьдем боларма?..**

Карттынъ домбырасынынъ сеси бирден йогары коьтерилди де, сонъ тоьмен туьсип тымды. Карт йырын койып, тамагын тазалады, артынсыра яне Налкутка:

- Соьйтип йырлаган, карындасым, бурын бир карт йырав. Аьруьв йыр, э?- деди.

Соны айтып болып, карт йырав йырын тагы да баслаяк болар деп бек даьме этип, Бектемир пешке кирмей тура берди. Ама карт йырламады, эм онынъ баска айткан соьзи де болмады. Ол заманда Бектемир, картка салам берип, пешке кирди эм онынъ колын эки колы ман алды. Динислам да яска колын берип, саламына салам кайтарды, оннан сонъ домбырады иргедеги шуьйге илди де:

- Эне солай, ясым, - дегенди айтып, неге эсе де Бектемирге коьз кысты.

- Муна йырынъды, атай, буьгуьн болмаса мен бир де эситкеним йок, - деди, явап кайтарып, Бектемир ога.

- Э-э, йигит, тасадан тынълаган арууьв тувыл, - деп карт, Бектемирдинъ казан-уьйден тынълаганын аньлады эм ога оьтириктен шамгалып, басын шайкады. - Солай тувылма, Налкут?

Налкут ундемеди, а Бектемир:

- Йырынъды боьлгим келмеди, атай, - деди.

- Олай болса, бек арууьв, йырды боьлген давдынъ таьтли уйкысын боьлгенге усар, ясым. Аьперим сага! Йырдынъ акында сорай болсанъ, айтаягым сол болар: эр йигитке данък иерер, йырав йыры мынан куьн коьрер. Баскасын да айтайым: юлдызсыз туьн - туьн тувыл, саьвлесиз куьн - куьн тувыл, йырсыз йырав ким ди ол?

- Аньладым, Динислам-атай, - деди яс.

- Ясым, эринмей терезеге коьз салаяк болсанъ, коьк кабагын каты туьйген, яваякка усайды. А сенинъ сыякта яйылып салынган пишенинъ бар. Йыйып алсанъ арууьв болмас эдиме? Мен де явмай турып кайтып калайым.

Динислам-атай ман Бектемир экеви уьйден бирге шыктылар. Конакты озгарып болган сонъ, кедер артына кайтып келди де, сарайдан сенек пен шыкты. Коьз кагъш алганнынъ арасында сарайдынъ каршыга бетине эки капына ясыл пишен конды. Бектемир капыналардынъ уьстине эски телетинлер таслады, оларды да таслар ман бастырды. Сол ерде, ястынъ куллыгын кутлагандай больш, ярк эттирип айындырык яркылдады да, тарс-турс соктырып коьк гуьрилдеди.

Бектемирди уьйге баданадай-баданадай ямгыр тамлары кувалап киргистти.

КАРАГЫЗ

Бир затты сагынып сакласанъ, заман куьбирткейлидей коьгалып озбаспа? Кеш болмага аз калган заманда Бектемирге сонъы йылдай болып коьринди. Хайырсыз заманды кыскартаяк болып, ол мызгамага ниетледи. Болган уьшин, уйкы бир де коьзине келмеди. Турып столга янасып олтырды эм туьнегуьнлерде окып баслаган «Как закалялась сталь» деген китапты ашты. Тек ойы-дерти баска якта болганы уьшин окыганын бир де аньламайды, неге болса да сыдыралар бир якка кыйшайып кетедилер, бир бирисининъ уьстилерине минедилер. Болмаганда ол бу китапты да япты. Сонъ керине берип терезе бетке барды да, тыска карады. Ямгыр токтаган эди.

Коькте тек йыргык-йыргык кара булытлар кесеклери куьнтувар бетке шабысып барадылар.

- Асынъ сувыды коьзим, ише койсанъ, - деди ога Налкут. Бектемир ундемей басын шайкады. А дерислерин этип олтырган карындасы эрнин-коьзин ойнатып, кажавлады:

- Кой, абай, ас тувыл онынъ кайгысы. Коьрмейсинъме, оьзи мунда, ойы анда, канаты болса, ушып барар эди...

- Мыртылдап тербеме! - деп таслады Бектемир карындасына.

Налкут ясыртыннан куьлди. А Карагыз оьтириктен оьпкелеп кабагын туьйди эм толы эринлерин коьптирип пысылдады. Сонъ юлкынып турып, пештен шыкты да, кынъырайтып ашылган эсикке тыстан басын сукты эм агасына тилин коьрсетти. Бектемир даяналмай куьлип йиберди.

- Мага екиринмеген болсанъ, мен сага мунавын береек болып туры эдим, - дегенди айтып, Карагыз агасына, койныннан шыгарып, бир конверт коьрсетти.

Конверттинъ не конверт экенин сол саьатлей аньлаган Бектемир силкинип

эсик бетке ымтылды. Ама Карагыз ядырадай атылып сыякка кашты. Бектемир:

- Бермесенъ тур, - дегенди тегаран бир айтып, артына кайтты.

- Тоьх, муна асынъ сувыды, яным, - деп кыйналды Налкут, сонъ эсик бетке ювыклап келип: - кой, Карагыз, ойнап тербеме, аькелип бер! - деп кышкырды.

Арасы коьп кетпей, коьзлери йылтырап, пешке Карагыз кирип келди эм ундемей конвертти агасына тутты. Бектемир алгысы келмегенсип, конвертти алды да, кене болса да асыкканын ясыралмай оны калтанълап ашты. Ишиннен бир кагыт шыгарып алып, окып баслады. Ясыртыннан Бектемирге карап турган Налкут пан Карагыз онынъ юзи язлык куьниндей ашылып турганын коьрдилер. Бектемир письмоды окып болып, оны кисесине салды да, бир ойларга коьмилди. Онынъ Карагыздан сораьк затлары коьп эди, аман да анасынынъ касында сорамага уялды. Сонъында эбин тапты да, карындасына:

- Бар, Карагыз, казан-уьйден шоькишти альш келеш, муна столдынъ мыгы шыккан, соны кага коьйым, - деди.

Карагыз агасынынъ кылыбын анълап:

- Кала кайсы мыкты ды? - деп стол бетке абытлады. Ама Бектемир оны столга ювытпай, тыска ийтеди. Карагыз ишиннен куьлип, пештен шыкты. Сол сабатлей онынъ артыннан Бектемир де шыгып казан-уьйде карындасыннан сорады:

- Кайзаман берди?

- Школадан кайтъш келеятканымда, - деди Карагыз.

- Баска бир зат та айтпадыма?

- Айтты.

- Не зат айтты?

- Кеште Балай уьйинде ойын болаяк, - деди.

- Билемен, письмосында язган.

- Ойынга мен де бараякпан, деди.

- Сага да келсин, деди.

- Билемен.

- Келмей калмасын, деди.

- Оны да билемен. Баска айтканы болмадыма?

- Каш кайтеди-ав! Биле болсанъ, таьжелдей тигилип неге калгансынъ ды?

- Токташ, тутпаш, Карагыз. Оннан сонъ бир зат та айтпадыма?

- Айтты.

- Не зат айтты?

- Письмоды Бектемирге берерсинъ, деди.

- Тьфув! - деп туькирди Бектемир, ашувы шыгып. - Оннан сонъ ша?

- Касын керди.

- Сыйгансып тербеме!

- Басын кайкалатты. Оннан сонъ...

- Айташ, айташ!

- Тотайсып суьзилди.

Бектемир, ашувын тыялмай, Карагыздынъ билегиннен каты этип шымтыды. Кыз ышкынып бакырды да, ювырып пешке кирип кетти эм оннан агасына:

- Касык берсе канъкайган, шомака берсе шонъкайган Бектемир берлиге бир салам деди! - деп кышкырды.

- Кой онъмадым-ав, агасына уьйтип айтатаганма экен? - деп Налкут кызынынъ аркасына сокты.

Аьше, яман пишелердей, кактынъ колыннан шымтымасын, - деп йыламсырады Карагыз, билегин сыйпай берип.

Казануьйде калган Бектемир басын шайкап куьлемсиреди эм артынсыра уьйден шыгып орамга туьсти.

КАВГА, АБАЙ, КАВГА!

Бектемир уйкысыннан танъ сес берип баслаган заманда уянды эм, эртен сайын этетаган аьдетин этип, анасыннан:

- Абай, куьннинъ аьли калай ды? - деп сорады. Налкут ол заманда эсиктен шыгып кетейтыр эди. Улынынъ сорайганын эситип, ол артына бурылды да:

- Тагы да явады, коьзим, - деди.

- Бек явама?

- Баганам буьркеп яватаган эди, соьле куйып явады. Мунадай ямгырда сен кырга да баралмаяк боларсынъ.

- Аьше мен тагы да бир аз уйклайым, - деп Бектемир, ана бетине авдарылып, ювырканын уьстине тартты.

- Уйкла, коьзим, уйкла, кеш яткансынъ, - деп Налкут пештен шыгып кетти.

Бир заманда Бектемир, силкинип кетип, коьзин ашады. Орындыктынъ касында, мунынъ ийниннен кагып, анасы туры. Ол, бир затлар айтып, Бектемирди ийниннен силкишлейди. Уйкысы аьли де таркамаган Бектемир онынъ не айтатаганын анъламайды, тек каны кашкан эринлерининъ тез-тез йыбырдаганын коьредди. Болмаганда Налкут мунынъ кара шашыннан тартты. Сол саьатлей Бектемирдинъ эси келди, эм ол анасынынъ не айтатаганын анълап баслады.

- Тураш, коьзим, тураш, яным, - дей эди Налкут ога. - Муна радио бир затлар айтып соьйлейди, мен туьсинмеймен. Карагыз да кеткен. Турып тынълаш, коьзим.

Налкут орысша билмесе де, яны бир зат сезгенге усайды. Онынъ шырайы агарган, эринлери калтырайды, давазы уьзилип-уьзилип кетеди, увьртлары ишке ойылганлар, коьзлерине уьйкен коркув энген.

- Не зат? - деп Бектемир, ювырканын ирге бетке таслап, орындыктан аякларын салпыратыш олтырды эм сол аьлинде иргеде, терезединъ касында илинип турган радио кутыгына кулак салды. Кулак салганы да бир болды, бу бирден октай атылып турды да, барып радиога битти.

- Не зат соьйлейди, Бектемир? - деп коркынышлы сорады Налкут.

Бектемир уьндемей, токтап тураш дегенди анълатып, колын силкти. Налкут аьлсизленип барып орындыкка олтырды. А радио... Онынъ хабары уьйди соьндирген, кара кайгыды тоьсеген авыр хабар эди.

«Душпаннынъ самолетларынынъ шапкынлыгы эм топларынынъ аткышлары сондай болып Румыниядынъ эм Финляндиядышь ерлериннен де этилгенлер.

Аьдем ырувынынъ бир заманда да эситпеген сосы шапкынлык цивилизациялы халклардынъ историясында энъ яман намартлык болады. Бу шапкынлык СССР ман Германиядынъ арасында шапкынлык этпев акында договор туьзилгенине де эм Совет правительствосы оьз ягыннан ол договорды баьри алаллыгы ман толтырып барганына да карамай этилген...»

Налкут даяналмай яна улынынъ касына келип:

- Айттагы бир, Бектемир, не зат соьйлейди сол?

Болган ушин баъри эси радиодынъ хабарына кеткен Бектемир, анасынынъ не сораптаганын да эситпей, тынълай берди. Болмаганда Налкут улынынъ енниннен тартты:

- Бектемир, эситпейсинъме?

- Соьле, аьле, абай, - Бектемир яна колын силкти. Налкут, шырайы кашып, улынынъ касында тура берди. «...Бизим баьтир аьскеримиз эм флотымыз, совет авиациясынынъ йигит лашынлары эл алдында, совет халкы алдында оз борышларын намыслы толтыраякларына эм агрессорды курыстырып согажларына Совет Союзынынъ Правительствоосы бек сенетаганын айтады.

Бизим ис - алал ис. Енъуьв бизики болаяк». Радио токтаган сонъ Бектемир, ойы алла кайда болган аьдем секилли, бир кесек заманды уьндемей анасына карап турды. Сонъ бирден, от шыккандай асыгып, кийинип баслады.

- Не болган ды, яным-ав? Айтып аьдемди бир тыншайттагы, коьзим, - деп йыламага аз калган Налкут улына шапты.

- Ах, абай, - деди, кийине берип, Бектемир, - энди тыншаювдынъ уьйи соьнген. Кавга!

- Онъмай калганыма, не зат дединъ? - деп Налкут, артына тайып столга согылды.

- Кавга, абай, кавга! Германиядынъ фашистлери бизге шапканлар...

Соны айтып, Бектемир уьйден шавып шыгып кетти.

- Аьше сен кайда барасынъ? Бектемир-ав, кайда барасынъ?- деп кышкырып калды улынынъ артыннан басындагы явлыгын юлкып алып, агарып баслаган шашын куьрпейткен, Налкут.

ВОЕНКОМАТТА

Не аьлемет ти, Бектемир райвоенкоматка баьрисиннен алдын, бир де болмаганда - бас деп келгенлердинъ биреве болып етермен деп ойланган эди. Болган ушин бу келген заманда военкоматтынъ уьйи тувыл, каралдысы да дуныя аьдемине толган эди. Бирев бирден колын мунынъ арт бетиннен ийнине салды.

- Сен де мундасынъма, Бектемир?

Бектемир сескенип, артына бурылды. Мунынъ касында, каты сусланып, Касай туры эди.

- Коьре боларсынъ,- деди Бектемир, артык та ык бермей. Ама Касай онынъ сувык айтканын сезбеген кисе болды.

- Босына айланасынъ, ювыгым, - деди ол.

- Неге босына болады? - деп сорады юреги бир зат сезип сыгылып кеткен Бектемир.

- Энь алдын армияда кызмет кылмага керек болады, а сага энди де бир йыл бар.

- Былтыр мен авырып калганман, быйыл тамам болжалым...

Касай бир кайгылы шырайланып, куьлемсиреп алды.

- Быйыл да бир сылтав табылар. Меним повесткам мине – Касай кисесиннен шыгарып алып, Бектемирге кагытын коьрсетти. Сонъ, оны кайтара ясырып:

- Бирсигуьн йолланаман, Алла айтса, - не этерсинъ аьше, дуныяда меним де бир ярк мырадым бар эди. Буйыртпаганга усайды. Элимизге яв шапкан... Экевимиздинъ, Бектемир, сокпагымыз бир туьсип келди. Муна кара-каза кавга басланмаган болса, ким биледи, кайсымыз сырагалы болар эдик. Энди мен кетемен, сен калаяк боларсынъ - аьли де ясынъ. Тек меним сага арамлыгым бар деп билме.

- Сосы сенинъ соьйлейтаганынъ не ди? - деп Бектемир уьшини мен сейир этти. - Меним калаягымды да кайдан билесинъ? Кой, Касай, мен сенинъ айтатаганынънан зат анъламайман.

- Анълайсынъ! - деп катырды Касай. Бектемир бир зат та айтпай, тек колын силкти эм алдыга абытлады да, халк ишине кирип кетти. Болган уьшин артыннан Касайдынъ:

- Мен сага Фаризаттынъ уьстиннен айтаман! - деп таслаганы Бектемирдинъ аркасына камышы болып тартылды.

* * *

Военкоматтынъ уьйининъ коридорына тегаран бир киргенинде, Бектемир сол колдагы пешти ашып карады. Онда уьстилерине ак халатлар кийген биревлер - врачлар болса ярайды - шешинген аьдемлерди карап туры эдилер.

Туврада да бир эсик бар эди, эм онынъ касында бир кесек яслар уьймелеклесип туры эдилер. Бектемир булардынъ биревиннен:

- Анда ким бар ды? - деп сорап, эсикти колы ман коьрсетти.

- Комиссар, - деди буга соьлеги аьдем.

- Сиз ога киреек болып турасызба?

- Аьше.

Бир он такыйка кадер кеткеннен сонъ бир ястынъ артыннан кабинетке Бектемир де кирди.

Столдынъ ана бетинде олтырган бир аьскер кийимли, караборан, таза шырайлы киси, бир папкады авдара берип, Бектемирдинъ алдында кирген ястан:

- Сиз Урменов Ажимусасызба? - деп сорады, ама яс явап кайтармага етиспеди, соьлеги аьскер кийимли Бектемирге карады:

- А сиз кимсиз?

- Мен ме? Мен Муратов Бектемир, - деди, кирпичлерин тез-тез кагып, Бектемир.

- Муратов? Шакырылгансызба?

- Йок.

- Аьше не зат керек ти?

- Кайтип не зат керек ти? - деп Бектемир саьспекледи эм касындагы ясты коьрсетип: - А мунага не зат керек ти? - деп сорады.

- Ол шакырылган.

- Мени де шакырынъыз.

- Не зат этеек эдинъ, шакырсак? - деп сейир этти кабинеттинъ иеси.

- Фронтка йиберинъиз, - дегенди айтып, Бектемир коькирегин кайкалатты.

- Уьшини мен айтасызба? - аьскер кийимли, фуражкасын шешип, уьшинлей куьлди.

- Сиз комиссарсызба? - деп сорады бирден Бектемир, уьйкенге согып.

- Комиссарман, ал не этеди?

- Аьше неге куьлесиз? Мен ойнамай айтаман - фронтка йибериньиз.

Комиссар каты сусланды. Бир кесек заманды ол Бектемирге тигилип карап турды. Бектемир онынъ каравын коьтерди. Комиссарга ол зат ярады болар деймен, ол юмсак шырайланды эм Бектемирге:

- Фронтка баргынъ келетаганы, йигит, ол аьруьв, - деди, - тек аьр нединъ де озь кезуьви бар. Кезуьвинъ етсе бир де коркпа, сени де шақырармыз, а соьле бар, уьйинъе кайт.

- Кайтаяк тувылман! - деп Бектемир бирден аягын тепти. - Повестка бериньиз.

- О! - деп комиссар, орныннан туруп, ястынъ касына келди эм, колын онынъ ийнине салып: - Аьскерши нызамлы болмага керек, йигит, а сенде мен онынъ барын коьрмеймен.

Бектемир, шалтлык эткенине уялып, уьндемей тоьмен карады. А комиссар ол арада соьзин айта барды.

- Анъладынъма, йигит? Бар, уьйинъе кайт, меним соьйлеп тургандай заманым йок. Коркпа, шақырармыз...

Бектемир тыска шыккан заманда, каралдыдынъ иши аьли де варылдай эди. Авыр шакта аьдемлердинъ коьнъилин коьтергиси келгендей, коьк, булытлардан тазаланып, яркырап ашылган эди. Тереклердинъ койы ясыл япыракларынынъ ишинде торгайлар юлкысадылар. Йилиншиктинъ акырын шорылдаганы эситиледи. Соларды коьрген Бектемирдинъ юреги каты сыгылып алды. «Коьк пен сувга, тереклер мен торгайларга баьриси де бир...».

Бектемир, неге экенин озьзи де анъламай, халк ишиннен Касайды излестирип баслады. Не зат айтаяк эди ога Бектемир? Ол Фаризаттынъ артыннан юретаганын Бектемир авылда хабар болып билетаган эди. Онысы ман бирге Бектемир кыздынъ ога ык бермейтаганын да билетаган эди. Болган уьшин суьйген юрек, не де айт, куьнневши болады. Бектемирдинъ юрегининъ де соьле ян деспеси мен Касайды излестиргени сонынъ уьпин болар эди. Тек ол Касайды табалмады эм, каралдыдан шыгып, Йилиншиктинъ ягасына келип токтаганын озьзи де билмей калды.

Атшалмандай шапшыйтаган шал ялынлы толкынлар, бирисининъ артыннан бириси кувып, керуьв карап шабадылар. Шабадылар, шабадылар, арувлары да йок, талувлары да йок. Йырларынынъ сонъы да йок. Тек олар соьле нединъ акында йырлайдылар экен? Элимиздинъ куьнбатар бетиндеги ерлерининъ уьстине тоьселген кара туьтиннинъ акындама экен? Я деймен де соьле ер тебинетаган текединъ, яман Гитлердинъ, сонъалыкка калганда туьги туьлееги акындама экен? Йырла, Йилиншик, йырла! Йырынъ сенинъ наьлет душпаннынъ юрек басына кызган сие болып кадалсын. Йырла, Йилиншик, йырла!

* * *

Бектемир уьйге экилли заманларда кайтып келген эди. Неге десе сувягада бир хыйлы олтырганнан сонъ, яна артына кайтып, комиссарга тагы да бир кирди. Колыннан келгенинше, оны эпке туьсиреек болып шалысып эди. Ама иси бажарылмады. Комиссар, сонъалыкка калганда, Бектемирди кувып шыгаргандай этти.

Уьйге кирип келгенинде, баягы Динислам карт пан соьйлесип олтырган Налкут, коьзасы куйылыш мойнына артылды:

- Бектемирим-ав, бу заманга дейим кайда кетип йойылгасынъ ды? Бир кайгымды мынъ этип, мага кан юттырдынъда, шыракшым...

- Кой, абай, йылама, - деп Бектемир, анасынынъ колларын ийниннен ала берип, конакка салам берди. - Бир зат та болганы йок, военкоматка барган эдим.

- Онъмадым-ав, не военкомат ол оъзи? - деп сорады Налкут, шырайы кашып. - Онда мутып калдырган затынъ бар эдиме?

Ол заманда Динислам, басын шайкай берип:

- Кой, карындас, уыйтип айтпа, - деди Налкутка.

- Меним ялгызым болмаса, ол бирев военкоматка аъдемлер курыганма, - деп Налкут кайткысы келмеди. - Онынъ дени сав тувыл...

Ана тувылма, Налкуттынъ ызаланувын да анъламага боляк эди. Соннан себеп Динислам-йырав, соьзди баска якка айландырмага шалысты да:

- Сабыр эт, Налкут, - деди. - Кала, Бектемир-ясым, мага ана домбырады береш, мен сизге бир йыр эситтирейим, - деди.

Бектемир анасын столдынъ касындагы олтырага олтыртып, конакка, домбырады аьперди. Динислам келисип олтырды, домбырадышь теллерин бир-эки шертип алды.

Карттынъ бас дегенде тартына берип шыккан давазы бара-бара катты, а сонъалыкка калганда, коьк гуьрилдегендей болып, уйдинъ ишин, оннан да шыгып кетип, тыстагы ерди-коькти бийлеп алган эди. Не кадер бир куьш, не кадер бир сенимлик эм кара душпанды суьймевлик бар эди карттынъ бу йырында!

**Кешелерде калка юрген юлдызлар,
Шагы етпей, батып энди кетерме,
Айга тенъли, шынар бойлы яс кызлар
Кайгы шеккен куьнге энди етерме?
Язлык куьнлер каратуьнге доьнерме,
Ошакларда отлар бирден соьнерме,
Дерия-денъиз ягалардан шыгарма,
Бав-бакшады толкыны ман ютарма?
Кара бавыр буьгуьн сазлы боларма,
Сазаганлар ямгыр болып яварма,
Йыр - куьлкилер буьгуьн танъкы боларма,
Буйырлардан болат кылыш аларма?
Салпы булыт коькти курсап ябарма,
Санымызга душпан бугав тагарма,
Кия еллер капыларга кирт салып,
Кара камбак данъыл бойлап шабарма?
Ах огырсыз, наьлет душпан, кара яв,
Батпаяк ты бизим ярык юлдызлар.
Коймаяк ты йырларын да, билип кал,
Шынар бойлы, айдай аьруьв яс кызлар.
Бетин йойган намарт душпан, наьлет яв,
Соьнмеек ти ошакларда отымыз.
Ярмай сенинъ оьтинъди биз, билип кал,
Шагы етер - кенъ майданда алармыз.
Канга баткан, наьлет душпан, караяв,
Коьгимизди кара булыт яппаяк!
Сен яманнынъ мойнын бурап сындырмай,
Пелван халкым меним эш тыныш таппаяк!**

Налкут пан Бектемир экеви уьндемей тынълап олтырдылар. Карт йырын кутылып, тымган заманда да, олар йыр эндирген дуныядан айырылмага куьш таппай, тагы да коьп заманды ойга коьмилип турдылар.

-Эне солай, Налкут-карынчасым, - деди Динислам, домбырады тизине коьлденнен салып эм сакалын да сыйпай берип. - Сенинъ ясынъ дурысын этеди. Элимизди каплап кара каза келген заманда, яс йигитлер уйден шыкпас уйтыкбас болып олтырмага керек тувыллар. Олар, атайлар айтканлай, йылкы ишиннен йийренди сайлап алып атланмага эм колларына душпаннынъ куьлпарасын шыгарган кылыш алмага кереклер. Соны анъламага керекпиз - сен де, мен де.

Налкут тереннен алып, куьрсингени болмаса, карттынъ соьзине кайтармага явап табалмады.

КАЛА, КОЬРСЕТЕШ

Комиссар соьзине ие болды. Уьш куьн кеткен сонъ Муратов военкоматтан повестка алды. Наьсибине, повестка Советке келетаган заманда, Бектемир оьзи де мунда эди. Эгер кагыт уйге келип, оны анасы билген болса, ол кайгысын коьтералмай, кан ютар эди.

Бектемир повесткады тоьс кисесине салыш, авылдынъ йогары бетинде конган Советтинъ уйиннен шыккан заманда, Карагыз бир яктан кайтыш уйине келеятыр эди. Сонда мунынъ артыннан бирев:

- Карагыз, токташ, - деп даваз берди.

Бурылып артыша караган Карагыздынъ касына Фаризат янасты. Булар уьндемей кол алыстылар. Фаризаттынъ шырайы неге эсе де кайгылы эди. Бир кесек ерди барган сонъ, Фаризат, айтпага соьз таппайтаганы билинип:

- Абанъ аьруьвме, Карагыз? - деп сорады.

Карагыз, сейирге калып, Фаризатка бурылды: ол буьгуьн эргеньликте, юн тараяк эдим деп, Налкуттан тарак алып кеткен эди. Эм Карагыз коьз кыса берип:

- Аьруьв, - деди. - Тек сен абайдынъ атын янъылып айтып олтырмадынъма экен?

- У-у-в, коьп билер, сениме сени! - деп Фаризат ойнап Карагыздынъ шашын куьрпейтти.

Карагыз шашын туьзетип, Фаризатка кылайыннан карады да:

- Бектемир Совет бетте болар деймен, уйде йок, - деди.

- Советте, - деп беркитти бирден Фаризат, яна кайгы шырайланып.

- Кайдан билесинъ?

- Ол аз дейтаган болсанъ, мен онынъ буьгуьн повестка алганын да билемен, Карагыз, - деди, басын ерден коьтермей, Фаризат.

- Повестка-а? Оьтирик айтасынъ!

- Оьзиннен сорай коьрсинъ.

Карагыз бирден катып токтады. Мунынъ Фаризатка тигилген кара коьзлери батлаган эдилер, эринлери де, йыламага турган аьдемдикиндей, тартылып-тартылып аладылар. Фаризат тынышсызланып:

- Не болды, Карагыз? – деди.

Кызалак уьндемедди эм артынсыра турган ериннен юлкынып алды да, орам бойы ман уйлери бетке шапты.

Карагыз сол шабувы ман уйине келди де:

- Абай! - деди, тынысын тегаран алып.

- Не зат, коьзим? - деп авара болды Налкут та.

- Бектемир...

Анасынынъ шырайы кашты эм ол, кызынынъ билегиннен сыгып ыслап,
- Не Бектемир, айт, арсыз кыз! - деп кышкырады.
- Повестка алган.
Налкут тентиреп кетти. Ол, тынысы битип, колын юрегине сала эди...

* * *

Бектемир уйге, юзиннен суьйиниши тоьгилип, уйле ава келди. Эсиктен киргенлей, кийиз боьркин такта орындыкка таслап:

- Абай, аштан оьлемен, - деди.

- Олтыр, яным, асынъ аьппе-аьзир, - дегенди айтып, анасы столга ералма тувралган эт сорпа салды.

Бектемир, оьтпек сыпланган увуртын ойнатып, асын ишип олтырган заманда, Налкут муннан:

- Шырайышь кувнак, Бектемир, бир суьйинишинъ бар болар деймен, бизге де айттагы, - деп тиледи.

- Бир затым да йок, абай, салган асынъа суьйинемен, кайдай аьруув, - деп юлдыртты яс, оьзи ол арада томанъ-томанъ эте берип.

Налкут ясыртыннан Карагызга коьз кысты. Карагыз, анасын анъламай, йинъишке касларын керди. Бектемир келеектинъ алдында Налкут кайгыдан басын коьтералмай, куьрсингенде коьзлерине ясы келип туры эди, а соьле кайтип биршийлер этеди. Кене болса да кызалак:

- Аьше сен оьзинъ билмейсинътагы? - деди анасына.

Налкут, кайдан билейим дегенди анълатып, ийинлерин кысты эм кызына, тилинъди тый дейтаганын билдирип, бармагын эрнине салды.

Бектемир, асын ишип болып, авызын колы ман суьртти. Налкут стол уьстин йыйыстыра эди.

- Бу заманга дейим кайда юрдинъ, яным? - деп сорады бир аздан сонъ Налкут такта орындыкка олтырган улыннан.

- Сувга туьстим, сонъ Азамат уьйине кирип шыктым, оннан колхоз бетке айланып алдым, - деп Бектемир бир кыйналмаганлай оьтирикти басты. – Колхоздан...

Булайда онынъ соьзине тегине турып билмейтаган Карагыз тыгысты:

- Советке ше, онда да бардынъма?

Бектемир, кирпиклерин тез-тез кагып, Карагызга карады, ама ога явабын кайтармага етиспеди, хатын кызына:

- Бар, коьзим, сыякка шыгып, бир аз ойнап тураш, - деди.

Карагыз шыккысы келмей олтыра берди.

- Кимге айтылады, бар деймен мен сага! - деп Налкут давазын коьтерди.

Карагыз, басын ийинлерининъ арасына коьмип, турагалды, бери келип эсиктинъ касында токтады, сонъ бурылып агасына карады:

- Халк бурны ман сув ишкендей коьресинъме? - деп таслады эм сол саьатлей сыякка зувып кетти.

- Не зат ты онынъ бырыктыратаганы, абай? - деп сорады анасыннан Бектемир, коьзин ясырып.

- Эригеди ол, - деп Налкут колын силкти эм артынсыра келип улынынъ касына олтырды. Уьндемей Бектемирдинъ кара шашыннан сыйпап ала эди.

- Тапкан анага, - деди сонъ ол, басын тоьмен салып, мунълы давазы ман: -баласынынъ уьйкени мен кишкейи йок, Бектемир-яным. Мине сен, Кудайым-алламнынъ оьзине шуькир, уьйкен эркек болып кутылгансынъ, тек

мага сен энди де кишкей баласынъ. Шагынып айтпайман, коьзим, Кудайым оьзи кеширсин, бир Алла болмаса анадынъ юрегин ким билсин, онынъ шегетаган кайгысын ким шексин... Эмшектеги баласын ол бир уйкысын мынъ боьлип асырайды, акылы келген заманда, ах, тонъмагай эди, йыгылып бир ерин авыртып олтырмагай эди, ах, сузык алмагай эди соны, ах, соны бирев мунъайтып олтырмагай эди, деп яны тыныш таппай айланады. Сизге коьре не, уьйден бир шыгып кетсенъиз, артынъызга кайтаягынъызды билмейсиз. Эртели бери мен язык не ойландым, не ойланмадым, коьзим...

Бектемир анасынынъ соьзин, не зат ойланаягын да билмей, уьйкен сейирге кальш тынълады. Налкут яшавында коьп соьзли аьдем тувыл эди, коьбинше ол, кайгысын ишине йыйып, уьндемей юретаган эди. А соьле, неге экен, онынъ соьзи бирден, авызы шешилген капшыктан куйылган бийдайдай болып, куйылыш туры.

- Ва, абай, сосы сага буьгуьн... - деп Бектемир бир зат айтаяк болып эди, ама Налкут, оны яратпай, кабагын каты туьйди де:

- Еринде еннетли болсын, атанъ языктынъ соьзди боьлгеннен суьймеси йок эди, - деди.

Бектемир сол саьатлей кымды. А Налкут бир аз уьндемей турганы сонъ, яна баслады.

- Не ойландым, не ойланмадым, Бектемир-коьзим. Наьсибиме, Алла тилеген тилегимди алгантагы, хаьтесиз уьйге келдинъ.

Налкут тагы да бир кесек заманды уьндемей, басын тоьмен салып, олтырды. Сонъ улына йылы карап:

- Юрегинъде сырынъ бар, Бектемир, билемен, - деди. - Тек оны меннен босына ясырасынъ.

- Бир сырым да йок, абай, - деди Бектемир, кызара берип.

- Билемен, коьзим, билемен, бар, тек сен мени аяйсынъ, - деп Налкут басындагы кара шоканасыш туьзетти. - Аяма, яным, эм мени де бир зат та анъламайтаган, бир зат та туьсинмейтаган биревдей коьрме. Халкымыз анадай каза коьрип турган заманда, мен тасаланып юрмен, коьзим, авыр болса да, калган аналардынъ коьргенин мен де коьрермен. Каза коьрсенъ - халкынъ ман коьр деген, Бектемир-балам. Халкына курман болганнан уьйкен савап йок.

Теренъ этип эм акылы ман тувыл, соьздинъ туьбине коькирегиндеги юреги мен етип, Бектемир сосы ерде бас деп анълаган болар «ана» деген соьздинъ кайдай бир туьпсиз маьнеси бар экенин. Онынъ коьмекейи босап кетип, тамагына бир зат келип тыгылды эм ол, бала заманында этетаганындай болып, басын анасынынъ бавырына салды.

Коьпке дейим булар, анасы ман баласы, уьндемей, ирип кеткен юреклерининъ кулы болып, олтырдылар. Сонъ Налкут улын яна орнына олтыртты да, коьз яс арасыннан куьлемсирей берип:

- Кала коьрсетеш, коьзим, - деп тиледи. Бектемир, бир соьз де айтпай, кисесиннен шыгарып, анасына Советте алатаган повесткасын берди.

СОНЪЫ ХАЙЫР ДЫ

Бектемирди эм оны ман бир кесек авыл ясларын фронтка саьли куьн озгардылар...

Бектемир Муратовтынъ энди тамам уьйренип калган таныс затларынынъ баьриси де, каты юрген поездте артка шавып кететаган казыклардай болып, артка тайдылар: сыкмасык болып аьдемлер толган станция да, кара авлыгынынъ астыннан шашы куьрпейип шыккан анасы да, я йылаягын, я

куулеегин билмей станцияда айланган Карагыз да, корка берип кол алыскан эм юрегин яндырып турган сезимин артык билдирмеге халктан тартынган Фаризат та.

Олар ман бирге тувып-оьскен авылы да, каранъа намаздан каранъа аксамга дери куллык этип юрген кенъ данъылы да, эртен сайын коьретаган эки оьркешли Карлытавы да, авыл ишинде бола туратаган ойынлар да, шашлары оькшелерине еткен шынар бойлы яс кызлар да - баьриси не энди артка кеттилер. Оьзи мен бирге калып турган тек вагон ишиндеги тенълери эм вагоннынъ тегершиклери-нинъ тыкы-тыкы, тыкы-тыкы-так эттирип йырлайтаган бир тегис йырлары болды. Алдыда коьрееги - ясыртынга толган фронт. Фронтта душпан бар. Душпаннынъ тоьгетаган каны бар. Онынъ яятаган оьлими бар. Тек яслардынъ биреве де, Бектемирдинъ оьзи де, ол затлардынъ уьстиннен ойланмайдылар. Йок, кайтарасына, олардынъ баьрисин де енъип болмайтаган, бир аьлемет коьтерилис бийлеп алган. Юзлеринде кан кайнайды, коьзлеринде от янады, соьзлеринде оьктем сезими арттырады. А Бектемирдинъ оьзин алып айтаяк болсак, ол ишиннен «сосы биз фронтка етпей турып, кавга кутылып олтырмагай эди» деп ойланады. Эш те, онынъ калган йолдаслары да соьйтип ойлана болар эдилер. Эх, Бектемир, Бектемир, соьйтип ойланып, сен калай бир бек янъылыстынъ-ав, ювыгым. Тек мунда, элбетте, сенинъ шуьшинъ йок, Бектемир. Кавгадынъ бас деген куьнлеринде бизим баьримиз де соьйтип ойланатаган эдик. Неге десенъ, биз соьйтип тербияланган аьдемлер эдик. Неге десенъ, Элимизди, халкымызды биз соьйтип бир суьбетаган баьтирлер эдик. Эм сол суьювимиз даь дегенде бизди бир аз соькыр этип те алды. Тек сонъында билдик кавга дегеннинъ не зат экенин. А соьле, йок, соьле вагон толган яслардынъ кавга дегенинъ аьдем коьтергисиз уьйкен каза зат экениннен хабарлары аз эдилер. Кавга оларга соьле истен шыккан наьлет душпанды янма-ян юмалаклав эди. Эм сонынъ уьшин эди вагоннынъ ишинде куванышка усаган бир заттынъ канат кагып ойнайтаганы да. Тек бир яс карыспады бу куванышка, бу коьтерилиске. Ол басын тоьмен салып, шет бетте олтырган. Колларын тизлерининъ арасына салган, сары кекели, кепкасынынъ астыннан куйылып, коьзине туьскен, кекелининъ астында да уьйкен-уьйкен тер тамшылары йылтырайдылар. Оьзлерининъ кувнак сезимлерине алданган яслар муны коьрмейдилер. Тек ялгыз бир Бектемир окын-окында ога карап алады. Бу ястынъ бир авыр кайгысы бар, болмаса ол уьйтип олтырмас эди. Коьзиннен шашын да алмайды, манълайындагы терин де суьртпейди. Съштастай катып калган.

Болмаганда Бектемир ястынъ касына келип олтырды.

- Не зат ойланасынъ, ювыгым? - деп сорады оннан.

Яс, сескенип кетип, колын манълайына салды. Оннан сонъ шашын йыйып, кепкасын ярастырып кийди.

- Не дединъ?

- Не зат ойланасынъ деймен, кардаш?

- Аз ба? - деди яс, соьзин сувык айтып. Яс бир таза шырайлы, аз-маз буькирее келген ярасык бурынлы, саргылдым каслы эм кой коьзли аьдем эди. Кеселтек битимли болса ярайды, мойны онынъ юван эм кыска, явырыны кенъ дегенде кенъ эм куватлы эди. Сувык явап бергени уьшин Бектемирдинъ яска неге ди хаьтери калмады. Кайтарасына, онынъ ога яны йылы ятты. Эм ол:

- Кене болса да? - деп сорадын коймады.

Яс, зор ман куьлемсирей берип, Бектемирге карады. Ястынь коьзиндеги кайгы Бектемирди тувра ишиннен калтыратып алды.

- Кайсы авылдансынъ? - деп сорады яс.

- Коьктогайданман, - деди Бектемир, эсин тегаран йыйып. - Сен ше?

- Берлюктен. Атынъ ким ди?

- Бектемир.

- Меним атым Муса. Тракторист болып куллык эте-таган эдим. Колхозымызда.

- Мен де тракторист эдим! - деп Бектемир суьйинди. Суьйте-суьйте булар таныстылар эм, арасы коьп кетпей, созге уйкастылар. Тек сонъалыкка калганда, Мусадынъ айткан хабары Бектемирдинъ юрегиндеги куванышын пышактай кырып алды.

Туьби, Муса озининъ авылында Шамисат деген бир аьруьв кызды суьйипти экен. Суьйген юрек суьвретлемеге не айттырсын, тек Мусадынъ айтувына коьре, Шамисаттай ян дуныяга бир заманда да тувмапты: шашы билектей эм каралыгыннан кундыздай йылтырайды, каслары кайтандай, а коьзи... коьзи - туьпсиз коьл. Куьлкиси ше? Тувра эне тувган куьннинъ коьзиндей. Несин айтасынъ, дуныя малына бергисиз бир аьруьв кыз болыпты Шамисат. Муса оны суьйгендей, кыз да Мусады суьйипти. Болган ушин кыздынъ атасы ман анасы, эскилик канларына синъип калган биревлер, оны айттырып та унамаптылар. Юзиктей Шамисатты олар, калынга кызып, алдын бир пише алып йиберген, озси де колхозда счетовод болып куллык этетаган, бир эсли аьдемге береек болады экенлер. Ама кыз оны эситип те унамаган.

Бир куьннинъ бир куьнинде Шамисат атасы ман анасына туврасыннан салып, мени тирилей ерге коьмеек болсанъыз да, мен ол бирев счетоводынъызга бараяк тувылман, куьнама калманъыз, мен Мусады суьемен эм тек сога бараякпан, деп айткан экен. Сонда тас юрек атасы Шамисатты систирип тоьбелейди эм уйге капап, кызым авырайды деп хабар яяды. Онынъ бир затын да билмейтаган Муса янын кайда салаягын билмей юреди экен. Бир куьн Шамисат, тамыры тартылып яман авырайтаган колы ман тегаран бир записка язып, оны конъысы баладан Мусага йибередиди. Баладынъ счетоводка куллык этетаганын Шамисат кайдан билсин, бала кагытты аькетип счетоводка береди экен. Сол куьннинъ кешинде ок Шамисаттынъ атасы, моллаларды уйине шақырады да, кызы ман счетоводка неке кыйдыртады. Эм аьдем коьтергисиз казадынъ коьтереси сол кеше болып шыгады.

Туьннинъ бир ортасында Шамисаттынъ пешине - некели пишеситагы - мыйдай болып эсирген счетовод кирип келеди эм киргенлейи мен, кутырған ийттей, кызга ябыса эди. Счетовод, эсирик болса да, эркек тувылма, атасынынъ каты тоьпешиннен аьли де язылмаган кызды енъип баслайды. Сонда Шамисат - аьзир этип койган болса ярайды - бирден койныннан бекиди сувырып алады да, тап сабына дери счетоводтынъ юрек басына тыгады...

Соны ман кутала койган болса не керек эди. Ия сага! Уьй ортасында канга батып яткан оьлиди коьрген эм озси де шақырып язган запискасына келмеген Мусадан даьмесин узьген Шамисат коьтере де акылыннан таяды эм сол бекиди озининъ де юрегине кадайды.

Эртеси куьн Шамисаттынъ кишкей синълиси, ушинши класста окыйтаган Цуца - ол Мусадынъ ягы болыпты - аькелип Мусага бир кагыт береди. Ол кагытта айдай аьруьв Шамисат сонъы созин языпты экен.

- Сол кесек кагыттан баска бу дуныяда Шамисаттан мага бир зат та калмады, - деп куьрсинди, авыр хабары кутылган сонъ Муса. Сонъ ол тоьс кисесиннен бир кагыт шы-

гарыш алды да: - Мине онынъ язган запискасы, эки коьзимнинъ биревиндей этип саклайман. Окыйсынъма? – деп Бектемирге кагытты тутты.

Бектемир, запискады акырын алып, оны акырын яйды.

«Билемен, Мусам,- деп окыды Бектемир, - сен мага сувыгансынъ. Запискамга бир яваптынъ озин де бергинъ келмеди. Энди бизге бу дуньяда кавысув йок. Юрегинъде суьювдинъ биртоьнекей болса да ушкыны калган болса, ана дуньяда коьрисермиз. Сени суьйип, коьзим ашык кетейтирман.

Шамисат».

Бектемирдинъ юреги, пышак тыгылгандай, сыгылып алды. Кагытты уьндемей иесине кайтарды.

- Энди анъладынъма, кардаш, меним буьйтип неге ойланатаганымды? - деп сорады Муса, давазы тап бир ердинъ астыннан шыккан биревдей болып.

- Анъладым, Муса, - дегенди айтып, Бектемир калтырап турган колын ястынъ тизине салды. - Тек сен, Муса...

Бектемир тагы да бир зат айтаяк болып эди, ама булайда соьз куьшсиз экенин анълады да, колын силкип, турагалды. Онынъ артыннан Муса да коьтерилди.

- Айтаяк болганынъды айтпай, сен, кардаш, дурысын эттинъ, - деди Муса, янъы тенъининъ колтыгыннан алып. - Неге десе меним юрегимнинъ ярасын битиреек эм дуньяда йок.

Сонъ Муса бираз уьндемей турды эм артынсыра: - Сонъы хайыр ды, - деп косты, - оькинишли кеткен Шамисатымнынъ ашувын мен наьлет фашистлерден аларман.

Бектемир уьндемеди. Аьше ол не зат айтаяк эди?

СЕН АЙТКАН ДА БОЛА КОЙСЫН ...

Кавга, кавга...

Капыларга кирт салып, ошакларда отларды соьндир-ген каза. Кайгыларды тав этип, кусканынъды кан эткен баьле. Юртларды шашып, аьдемлерди тентиреткен яза. Кайдан шыктынъ сен, кавга! Ким сагынган эди сени, кара кавга!..

Соьле онынъ ер юзиндеги ярык яшавды ялап барган оты биршемекей бетлердеги алые якларда давылдайды. Онда атылатаган топлардынъ, онда ярылатаган бомбалар-цынъ яшавды обадай ютатаган тавыслары муна бетлерде аьли де эситилмейди. Кене болса да кавгадынъ отынынъ алавы сосы бетлерге де етип, ерди-коькти буьристирип бас-лаган. Кешки шакларда Йилиншик бойындагы авылда ал-дынгы кувнак йырлар эситилмейдилер, ойынлар койылганлар. Авылда аьдемлер азайганлар, калган азакайлары каты сусланганлар, аз соьзли болганлар. Каранъа намаздан турадылар, ясы авганда ятадышар. Энди аьр бир аьдем - ясы болсын, карты болсын - алдын он аьдемнинъ эткен куллыгын этеди. Иигитлер фронтта душпанды согадылар. Калганлары мунда билеклерин берк туьрип, этеклерин белге каты шалганлар.

Баьриси де тек фронт уьшин! Баьриси де тек душпанды енъуьв уьшин! Сол мырадка тускалган соьле сав халк-тынъ арымай-талмай кеше-куьндиз этетаган куллыгы.

Тек туьнегуьнлерде бийдайдай боьртип, куванышы боркылдап кайнап юрген Фаризаттынъ юзиктей юзи соьле юкарган; каны кашып агарган. Онсыз да уьйкен кара коьз-лери уьнъирейгенлериннен себеп тагы да бек уьйкен болып коьриндилер. Ол коьзлер куьлки дегенди коьтере мутканлар. Кешеси-куьни калганлар ман бирге кырда куллык этип юреди Фаризат. Косилкага сыйыр егип, бийдай шалды, белин коьтермеге заман таппай, наьртуьк отады,

кул-лыктан сенектинъ сабындай каткан кишкей коллары ман пишен уйди. Аз ба куллык!

Эки-уш куьнде бираз заманга авылга туьсе калса, анасы ман не соьйлеегин билмеди. Халкын баскан кара кайгы оны да басып, авызында соьзин курытып таслады.

Бир куьн, кырда куллык этип юрген заманында, уйле ава Фаризат бир аьлемет болып тоньсырап баслады. Кене болса да биревге де билдирмей куллыгын эте берди. Ама кешке тура, бираз кабынмага токтаганларында, мунынъ аяклары зиддей авырланып, юргилери келмедилер, бел-аркасы шапалгандай курыстылар, басы оттай янып, авызы-бурны кепти. Астан сонъ калганлар ман бирге коьтери-леек болып эди, болган уьшин бувынлары босап кетип, турган еринде дорс эттирип йыгылды.

- Онъмадым, не болды, Фаризат? - деп мунынъ касына сосындагы кыскааяклылар йыйылдылар.

- Билмеймен, - деди, соьзин тегаран бир айтып кыз. Кеште муны бир сыйыр егилген дурек-арба ман уйине аькелдилер. Эртеси куьн Фаризат район больницасына туьскен эди. Кайдан да шыккан эди детагы, врач, бир маштак бой-лы, домбай, коьзине де уйкен, калын сисели коьзилдирик кийген аьдем онынъ маразын «тропика безгеги» деген бир аьлемет мараз этип тапты.

Сав юмады татты Фаризат, ас та, сув да ишпей, бир зат та анъламай, биревди де танымай. Янын каерге салаягын билмей, кара терге туьсип, янган отка куйип кыйнала эди. Бир билгени сол аьйт деп дуньяды бырыктырып сандыраклаганы болды. Авыр туьсинде де, кыйын шагында да уьзбестен коьрип турганы эм ога ийт азабын шектиргени тек бир зат экен. Уйкен дегенде уйкен, шети-кыйыры бол-маган денъиз. Денъиз ишинде эректе акырыннан бир кеме шайкалады. Кемединъ бурнында, бери карап, Бектемир турады. Уьндемей, кирпичлерин эш какпаганлай, Фаризатты коьрмейтаган коьзлери де эрек карап турадылар. Сусы каты. Бир кыймылдамайды. Турганы - эне сынтастынъ оьзи. Тек кеме мен бирге акырыннан шайкалады. Янсыз сынтас. Фаризат ога бакырады, оны оьзине шақырады.

Ама Бектемир-сынтас уьндемей эди. Ах, бир аз болса да бир куьлемсиресе экен яде колын булгаса экен, эм онынъ турган кемеси орныннан коьгалып яга бетке ювыклап басласа экен! Кеме келип ягага калай туьгилди десе, эм оннан Бектемир калай туьсти десе, Фаризатты да сол саьатлей мараз йибереек эди. Ама Бектемир кыймылдамайды. Сынтас болып каткан. Тек, акырыннан шайкалып, бир ерде тура береди. Эм ол заманда Фаризатты яндыратаган от он сайын куьшлене эди...

Маразынынъ куьшлилигин коьтералмай, Фаризат сандыраклайды, орындык пан бир болып, аьри-бери тасланады. Бирерде яткан ериннен юлкынып коьтерилип:

- Кыймылдатагы! Ва, бир куьлемсиретагы, мен янып бараятырмантта! - деп кышкырыклайды.

- Кимге айтасынъ, Фаризат? - деп энъкееди ога врач яде сестра.

Ама Фаризат зат анъламайды, тек уьнъирейген уйкен коьзлери мараздан йылтырап, эм оьзи де тынысын авыр алып, уьндемей врачка карайдылар. Артынсыра ястыктагы басы бирден былкылдап янына авып кетеди. Коьзлери ябылады - кыздынъ эси авады.

Бир кере эртенъликте Фаризат, туьсиндегиси мен явындагысын оьзи де анъламай, сол баягы кемесин яна коьрди. Тек бу йол кыз отка куьетаганын сезбеди. Аьр дайым сынтастай катып туратаган Бектемир де кыймылдап баслагандай болып коьринеди. Ол, зор ман этетагандай болса да, акырын колын булгайды, юзинде де куьлкитегисаган бир зат сезиледи. Эне, эне, кеме де акырын коьгалып, яга бетке ювыклайды. Ант бол сын, ювыклайды!

- Келеятыр, келеятыр! - деп сыбырдайды Фаризат. Эм оьзи кемединъ алдына шабаяк болады. Тек тамам мойдыраган муьшелери козгалмайдылар.

- Келеятыр, келеятыр! Коьресизбе?

Врач сейир этип Фаризатка карайды. Фаризаттынъ шырайы саьбийдей кувнак, коьзлерине аьдемше ян энген. Врач оьзининъ касында турган сестрадынъ кулагына айтып:

- Кажется, кризис проходит, - дейди, сонъ кызга энъкейип: - Не зат келеятыр? - деп сорады.

- Кеме, - дейди Фаризат. - Эне, коьресизбе?

Врач колын коьтермеге карувы етпейтаган Фаризаттынъ коьзи мен ымлап коьрсететеган ягына карап:

- Коьремен, Фаризат, - дейди, йылмайып.

- Бектемирди де коьресизбе?

- Оны да коьремен. Тек ол ким ди? Бектемир дейтаганынъ?

Фаризат уьндемейди. Онынъ коьзлери ябылган. Юзинде, куьннинъ саьвлесиндец яйнап, куваныш ойнайды. Врач акырын кызга энъкееди. Фаризат, тынысын тегис алып, акырын уйклайды. Ол заманда врач, куьлемсирей берип, сестрага ым кагады, эм булар, экеви де, аякларынынъ ушыннан басып, палатадан шыгып кетедилер.

Сол куьннен алып Фаризат маразыннан язылып баслады.

* * *

- Фаризат, ас ишесинъме? - деп сорады медсестра Валя. Фаризат, аьйе дейтаганын аньлатып, коьзин явып, басын ийди. Бир такыйкадан сонъ Валя маразынъ тумбочкасына тавык эттинъ сорпасын эм оьтпек салды, оннан сонъ кызды аьруьв этип олтыртты.

- Мен иширейимме? - деп сорады Валя.

- Савбол, Валя, оьзим ишермен, - деп йылмаяды Фаризат.

- Аьруьв аьше, иш, тек таьвесип иш, - дегенди айтып, кеткен эди. Болган уьшин арасы коьп кетпей, Фаризат оны яна шакыртты.

- Не зат керек, Фаризат? - деп ювырып келди Валя.

Фаризат, тумбочкада турган бос тепшекти коьрсетип:

- Тагы да бир аз оьтпек йокпа?- деп сорады.

- Йок-йок, аьруьвим, сага соьле коьп еп боляк тувыл, маь муна калган сорпанъды увьртлай кой, - деп кызга сорпады иширтти, сонъ тепшеклерди йыйыстырыш алыш кетти. Саьнеде Валяга врач йолыгып:

- Фаризат кайтеди? - деп сорады.

- Асын таьвесип ишти, Виктор Данилович, - деп Валя ога бос тепшеклерди коьрсетти. - Тагы да оьтпек тилеп эди, мен бермедим.

- О, бек аьруьв, бек аьруьв, энди туьзелер, - деп врач, аясын аясына уйкалап суьйинди. - Эки саьатлерден сонъ тагы да бир аз бульон берерсиз. Бир сухарь де беринъиз.

Фаризаттынъ маразы куьннен-куьнге тез языла бара эди. Арасы уьш куьн кеткен сонъ ол, орындыктан-заттан ыслап, палата ишинде акырыш юрип баслады. Тагы да уьш-доьрт куьннен коридорга, оннан больницадынъ азбарындагы бавына да шыкты.

Куьн бир аьруьв эди. Буздай коьп-коьмек коьк тазалыгыннан тувра занъырап тургандай болып сезиледи. Тереклердинъ ясыл япыраклары акырын ысылдайдылар. Эректе Йилиншик те ютлыга берип шорылдайды. Торгайлар, дунья буздырыш шырылдап, сыякты басларына киедилер. Не де айт, табиат оьзиндикин эте барады. Ога сенинъ кавганъ не ди! А ол арада

ердинъ юзинде ай ярымнан бербетин кан куйыскан кавга барады. Уыйлер янадылар, аьдемлер оьледилер. Елмавыз душпан йолында баьрисин де таптап, бузгышлап-шашкышлап, аздаадай алдыга йылысады. Пригорсктинъ оьзинде де яралыларга госпиталь ашылган. Сонъы не болар экен? Душпанды бизикилер неге токтатпайдылар, тызыктырып артларына неге кувмайдылар? Бектемир де кавгадынъ кайсы еринде экен, сав-саламатпа экен? Коьптен бери письмосы да йок.

Бав ишиндеги бир олтырага туьнъилип олтырган Фаризаттынъ басында уьзик-уьзик болып сондай ойлар ызыгысадылар. Солардан басын сыпырып алмага шалысып, Фаризат коьзлерин уйкалайды, манълайын сыйпайды. Болган уьшин ойлар онсайын лебизлене бередилер. Сонынъ арасында, наьсибине, мунынъ касына Валя келип олтырды.

- Не этесинъ, Фаризат? - деп сорады ол, йылмаювы тоьгерек юзине тоьселип.

Валя, кумар коьзлери йылтырап, кыркылган кара шашы куйылып, оьзи де бир кувнак кылыклы, куьлкишен эм де танъ кыз эди. Фаризат оны янындай коьрип суьетаган эди. Эм оннан ясырган бир сыры йок эди.

- Уьйге кетким келеди, Валя, - деди, явап кайтарып, Фаризат ога. - Авылымды, тенълеримди сагынаман.

- Мен де сенинъ тенъинъмен, - деди, оьтириктен оьпкелеп, Валя.

Фаризат зор ман куьлемсиреди:

- Авылда сени де сагынаяк боларман, тек кетсем экен.

- Асыкпа, Фаризат, - деди ол заманда Валя, ойнавын койъш. —Маразынъ тамам таркаса, сени мунда бирев де ысламас. - Эм ол тенъининъ аркасыннан какты.

Фаризат бирден:

- Валя, айып этпеек болсанъ, сеннен бир сорягым бар эди, - деди.

- Сора, не айыбы бар, - деп кызалак тенъине кысылып олтырды.

- Сен орыссынъма?

- Йок, Фариз, шеркешпен. - Валя Фаризатка бирерде кыскасыннан Фариз дейтаган эди.

- Аьше, атынъ неге Валя ды? Оьзинъ де орысша сувдай этип соьйлейсинъ.

- Анам орыс, а Валя неге болганымды аьруьв этип оьзим де билмеймен, - деп куьлди Валя. - Педтехникумда оқыган заманымда, йолдасларым суьйтип атаган эдилер, соьле де сол атым калган. А паспортымда мен Шамисатпан.

- Шамисат?! - Ушып турагалган Фаризаттынъ коьзлери тоьп-тоьгерек болдылар. - Кайсы авылдансынъ?

- Хабезден. Токташ, аьше бу кадер неге сейир эттинъ? Яде яман атым бар- ма?

- Йок, Валя, - деп Фаризат тенъининъ ийниннен кушаклады эм оны оьзи мен бирге олтыртты. - Сондай аты болган меним бир таныс кызым бар эди. Йок, меним тувыл... Тынълаш, мен сага бир хабар айтайым.

Эм Фаризат ога, Бектемирдинъ бас деген письмосында язатаган, Шамисат пан Мусадынъ хабарын айтты.

Хабардан сонъ булар, экеви де басларын тоьмен салып, коьпке дейим уьндемей олтырдылар. Сонъ Валя, турысын туьрлендирмей:

- Бектемир язама? - деп сорады.

- Уьш юмадан бери письмосы йок, - деди Фаризат, коьзлерин ерден алмай.

Кызлар тагы да тындылар. Кайгы болган ерде соьзге орын йок ты да. Бир заманнан сонъ Фаризат басын коьтерип тенъине караса, Валя уьндемей эм коьзясын да суьртпей, сылк-сылк этип йылап туры эди.

- Валя, Валя-яным, не болды, неге йылайсынъ? - деп Фаризат, тенъин оьзине бурып, онынъ коьзине карады.

Валя энди давазын тыялмай йылап, басын Фаризаттынъ ийнине салды эм, сылкылдавы арасында соьзи боьлинип:

- Эн... энди, меним Мухадиним ма... мага коь... коьтере де язаяк тувыл, анасы оь... оьлген деп кагыт алган, - деди.

Фаризат, не айтаятын таппай, Валядышь шашыннан сыйпап баслады. Сонъында тенъи мен бирге оьзи де йылады. Энди муны Валя юбантып баслады:

- Кой, йылама, Фариз, коьзинъ кызарар. Аьше не этерсинъ, кавга деген - эне сол...

Коьп олтырдылар булар, аннан-муннан соьйлеп, бир-бирлерине кайгыларын, сырларьш тоьгип. Ортак кайгыдай болып аьдемлерди бир зат та ювыкластырмайды. Фаризат пан Валядынъ да татымлыклары тагы да берк байла-ныстылар.

Тамам тоьгисип, оьзлери де бир аз тыныс тапканлары сонъ, Валя:

- Уьйинъе кайтсанъ, авылда не этеек боласынъ, Фариз? - деп сорады.

- Кырда куллык суьйсенъ коьп, - деди, суьйинетаганы коьзлериннен коьринип, Фаризат.

Валя бирден уьйкен сыр айтаятырган аьдем шырайланды да:

- Билесинъме, Фариз, - деди, - тезден районда медсестралардынъ курсы ашылаяк. Сен онда окумага суьетаган болсанъ, мен Валентина Васильевна ман соьйлесейим - ол меним аьруьв танысым болады. Калай коьресинъ?

- Валентина Васильевна дегенинъ ким ди? - деп сорады сол сабатлей сейирсинип Фаризат.

- Бизим врач, курстынъ заведующийи болып куллык этеек.

- Неше ай оқылаяк экен?

- Эки ай.

- Оны кутылсак, кайда куллык этеекпиз?

- Онысын мен билмеймен, тек курсты военкомат ашады. Мен билистен, госпитальердинъ биревине йибереек боларлар. А, белки, фронтка йибереек те боларлар.

- Фронтка?

- Аьше.

- Ах, наьсбим де бар эди, - деп шекленди Фаризат. - Тек биздейлерди йиберерме экенлер? Кызлар-мызлар деп, унамасалар ша?

- Бир де коркпа, Фаризат, йибергенди кой да йиберерлер! Мен де фронтка кетеек боларман. Педтехникумды кутылсам да, сестра болып куллык этетаганым да сонынъ уьшин. Мен аьле военкоматка заявление де бергенмен.

Оьзининъ айтканына оьзи кызган Валядынъ кумар коьзлери кап-кара болдылар, бети кызарды, кайкы бурны тагы да бек кайкыланды, тап йибек кофтасынынъ йогары туьймеси де агатылды.

- Оьтиригинъди айтпа! - деп Фаризат ьйнангысы келмеди, а оьзи сол арада тенъининъ ягасын туьймеледи.

- Ант болсын! - деп карганды Валя. - Соьйлесейимме Валентина Васильевна ман?

- Курманынъ-кулынъ да болар эдим, Валя, - деп Фаризат кайтип бир суьйинди. - Ети класс кутылганда, оьзим де сестра болмага кайтип суьйген эдим. Тек кешиктirme. Я-а-ным, Валя, соьле бара койтагы...

Валя, амалын таба калсам, врач пан буьгуьн ок соьйлермен деп Фаризатка соьз берип, куллыгына кетти. Бир аздан сонъ Фаризат та, суьйингеннен аяклары ер баспай, палатасына кайтты.

Уйле заманда больницага Маултхан келди. Ол Алладың яраткан куыни сайын келетаган эди.

- Аруувсинъме, коьзим? - деп сорады, коридорга шыгып оьзи мен бирге олтырган кызыннан.

- Аруувмен, абай. Оьзинъ ше?

- Аллага шуькир, аруувмен, - деди Маултхан, тоймаган коьзин кызыннан алмай.

Маултханның увьртлары ишине ойылып, авызынынъ эки ягына янъы тыртыклар яткан болса да, буьгуьн онынъ юзи ол кадер артык кайгылы тувьл эди. Юрегинде бир куванышы бар экенин боьтен де коьзлери ыслатаган эдилер. Фаризат кене болса да сорамага базынмады. Йок, батпай яде тартынып тувьл. Суьйиниш болса - коьтералмаспан деп коркты. Кыйын аьлден кызын Маултхан куткарды.

- Атанънан письмо келген, Фаризат, - деди ол.

- Уьшини мен айтасынъма? Кала береш! - деп Фаризат ушып кеткендей болды.

Маултхан колын койнына тыкты да, письмоды излеп баслады. Колы барып бир кагытка тийди. Ама Маултхан оны шыгармады. Юзи неге эсе де ойланган сыпатланды. Бир аздан сонъ мунынъ бармаклары баска бир кагытты излеп таптылар. Бу йол Маултхан коьтере де саьспеклеген шырайланды, а оьзи ишиннен: «Алла соксын мен бассызды, - деп ойланды. - Мута койганымды каратага, экевининъ кайсысы экенин энди Алла билсин...»

- Калай коьп излединъ соны, абай, - деди, шыдамын тыялмай, Фаризат. - Яде таппайсынъма?

- Мине таптым, хайыры болгыр письмоды, - деди Маултхан эм артынсыра, койныннан шыгарып алып, кызына бир коьк конвертти берди.

Фаризат письмоды алып адресине караганлай, тальш туьспеге аз калды.

- Абай! - деп кышкырды ол. - Ва-а, муна письмо акайдыкы тувьл, Бектемирдики.

- Алла соксын мен берлиди, - деп куьлди Маултхан. - Оны сага сонъыннан береек болган эдим, тек экевининъ кайсысы экенин оьлшемен береек заманымда мута койдым. Энди экевин де бирге окый кой, мине атанъдыкы да, - Маултхан кызына тагы да бир конверт ыслатты.

Фаризат энъ алды ман Бектемирдинъ письмосын окып баслап эди, ама анасынынъ коьзинше тийиссизлик этип турганын сонда ок анълады да, уялганнан шибжийдей кызарды эм, Бектемирдинъ письмосын койып, атасындыкын асыгыслы болып окыды.

Атасы Бекиш аман-эсен, сав-саламат экен, оьзи де коьзлерининъ артык алалмайтаганыннан себеп биршемекей ерде бир госпитальде арбашы болып юреди экен. А Бектемир... Бектемир аьли де фронтта тувьл. Кубыла бетте бир калада кызмет кылады экен. «Кеше-куьндиз ойланатаганым - сол фронтка бараяк болып шалысаман, - деп язады письмосында ол. - Тек соьледен-соьле йибермейдилер. Не амал этеегимди тувра билмеймен. Бирерде, кел сосы кашып кетейимме экен, деп ойланып та аламан. Тезден бизим частътен бир рота йиберееклер деп хабар бар. Сога сенип тураман...»

Письмолардынъ экеви де кайта-кайта окылып, анасы ман кызынынъ соьзлери сонъалыкка калганда тамам таьвесилген сонъ, Фаризат Маултханнынъ авыз-бурнынъ оьбип:

- Абай, тезден мунда медсестралардынъ курсы ашылаяк, - деди.

- Ашылсын аьше, яным, керек болартагы, - деди Маултхан, кызынынъ соьзди кайда аькететаганын аьли де анъламай.

- Онда авыл кызларын да алаяклар, дейдилер.

- Алаяклар да боларлар аьше, - деп унасты анасы эм, сонда ок юреги бирден бир зат сезип, кылыйыннан Фаризатка карады. - Авыл кызларын да, дединьме яным?

- Аьше, абай.

Маултхан, бир кереги болмаганлай, олтырган ериннен турып, яна олтырды, онсыз да аьруьв этип байланган йибек шашаклы, кара явлыгын туьзетти, тап бир шаньга батып тургандай, узын шыбасынынь алдын какты, зор ман йоьткирип те алды эм тек оннан сонь:

- Ондай зат та болатагантагы? - деди. - Кызларды айтаман.

- Неге болмайды экен? Сен Валяды билесинь, ол аьле фронтка бараяк та болады.

- Бара берсин, сенинь эркекшопай Валянь! - деп Маултхан бирден кабагын туьйди, артынсыра, эсине тап бир зат туьскен кисидей: - Токташ - токташ, Фаризат, - деди, - ол бирев курс дейтаганыньа сени де алып олтырмаспа экенлер?

- Анасыньшь унамаягын Фаризат аддын да билген эди. Кене болса да ол, Валя ман соьйлескениннен сонь, оьз дегениннен эш кайтпаякка катыш токтаган эди. Соннан себеп эрте болсын, кеш болсын айтылмай калмаяк соьзин Фаризат анасына соьле туврадан салып айтты:

- Абай, тутпа, юрегиньди де босына авыртып, яныньды да кыйнама, мени ол курска алаяклары ман алмаякларын мен билмеймен, тек ога мен оьзим туьсеек боламан.

Маултхан саьспеклеп кетип, не зат айтаягын табалмай калды да:

- Мен ша, каскам? - деп авызына келген соьзин айтты.

Фаризат явап кайтараягынынь орнына анасын кушаклады да, онынь шекелериннен кырав шалыш кутылган басын оьзининь омыравына салды. Бир хыйлы заман соьйтип уьндемей турганы сонь:

- Бир де коркпа, абай, - деди. - Кыйынлык коьрип турган тек ялгыз биз тувылмыз. Аллага шуькир, акайымыз сап-сав. Меним айтканым болса, мен куьни-буьгуьн колыма мылтык алып, фронтка кетер эдим. Курсты кутылып, бир госпитальге туьссем, меннен наьсипли бирев де йок эди. Кавгадан яралы болып келгенлерди карап юрер эдим. Сен де Кудайдынь буйыртканын коьре барар эдинь, абашым.

Маултхан, тынысын каты эм тез-тез алып, басын да кызынынь бавырыннан алмай, коьпке дейим уьндемей олтырды. Соньында басын коьтерип, Фаризаттынь коьзине карады. Дуныя юзинде ким айтып берер эди, соьле онынь, тапкан анадынь юрегинде баратаган таластынь кайдай бир авыр экенин? Кайсы инсан кереккен соьзлерди тавып берер эди, соьле анадынь, кайгы келпетиндей кысып алган янын, кайдай бир коьтергисиз ойлар кесек-кесекке йьрткышлап турганын?

Кенемнинь оьзинде Маултханнынь юрегинде ышкынып турган ана давазын намыс давазы, борыш давазы еньди. Эм ол, тереннен алып куьрсинип, бетине тыгырып туьскен коьзясын колы ман суьрте берип:

- Аьше не этейим, коьзимнен артык этип коьрген, Фаризатым, энди сен айткан да бола койсын, - деди.

Доьртинши куьн кешке тура Бектемиралардынь эшелоны бир уьйкен шойын йол станциясына келип токтады. Сол саьатлей вагоннан вагонга коьшип:

- Шыгып, тизилиньиз! - деген команда берилди. Станция товарлык эди. Кабат-кабат болып эшелонлар тизилгенлер, ян-якта паровозлар ыдырынадылар, олардынь ожакларыннан бувдакланып агылжыр кара

туьтинлер шыгадылар, бавырларыннан ысылдап ап-ак бувлар атыладылар. Эшелонлардын бирерлерине, уйкен-уйкен брезентлер ябылып, бир затлар тиелгенлер, баскаларында автомашиналар, агашлар, коьмир, биршемекей кербишлер, янгы драбин-арбалар коьринедилер. Эм кайсы якка бурылсань да, эшелонлар арасында, вагонлар ишинде эм олардын касларында, аьле бирер автомашиналардын кабиналарында да, басларына пилотка яде панамалар кийген красноармеецлер, фуражкаларынын калакайлары йылтырасатаган командирлер коьринедилер. Станция, кавгадышь оьзи алыста бара болса да, кавга яшавы ман яшайтаган эди.

Яслар, уйгынлыклары артык та коьринмей, стройга тизиледилер.

- Тез, тез болынъыз! - деп асыктырады кешигетаганларды лейтенант Комаров.

Онынь касында, яслар танымайтаган болып, тагы да эки аскерши киси бар. Биреви бойсан, йинъишке белли, юкалак эм бир аз да созапа бетли. Онынь коьйлегининь ягасында кызыл-кызыл болып уьш доьрткилше бар. Ана биреви толы кевдели, тоьгерек юзли, оьзи де орыс аьдемине усамайды: караборан, каслары да кап-кара эм орталарында бириккенлер, коьзлери уйкен. Сыпаты ювас эм тань коьринеди. Онынь ягасында да уьш доьрткилше бар. Тек енъинде, шыганактан йогары болып, окадан оьрилген эм тоьгерек кызыл кумашка тигилген юлдыз коьринеди.

Бектемир сыдырада турган еринде касындагы Мусады шыганагы ман туьртти де:

- Ана маштак военныйдын енъиндеги юлдыз не юлдыз экен? - деп сорады.

- Оны политкуллыкшылар юргистетаган, - деди, коьп билген шырайланып, Муса.

- Э-э, - деп созды Бектемир, ишиннен Мусадынь уйкенсигенин бир аз яратпай.

Онынь арасында янгы келген командирлердинь узын бойлысы лейтенант Комаровтан бир кагытлар алып, уйкен планшетине салды, оннан сонь

списокты оқып, стройдагыларды тергеп шыкты. Артынсыра команда берип, ясларды доьрттерден тизди де, оларды адымлатып алып йоьнеди. Лейтенант, колын булгап, станцияда калды.

Аякларын быфык-шырык этип алып, строй станциядан шыкты, сонь каладынь тас коралары болган бир тар орамына туьсти. Узын бойлы военный:

- Аякларынъыз, аякларынъыз! Бир, эки, уьш, - деп бакыра барады. Сабат кадер юргенлери сонь, яслардынь шырышсыз тизилиси келип бир уйкен, кызгылт сыр ман сафланган темир авызга туьгилип токтады. Сол сабатлей авыз эки керилип ашылды эм яслар бир кень азбарга кирдилер. Артларыннан кыйкылдап эсик ябылды.

- Аьруьв фронтка келдик, оллахый, - деп куьлди акырын Муса, Бектемирдинь буйырына туьртип. Бектемир уьндемеди, тек тынысын авыр алды.

**Ахмед МУНГИ
(1843-1915)**

Ахмед Мунги — шаир, йыравшы.

Ол Дагыстанның атаклы авылы — Кубачиде тувган эм оьскен. Атасы алтын-куьмис ислерининъ устасы болган, Ахмед оьзи де уста эди, тек йырды артык суьйген.

Кубачи авылдыкылар Ахмед Мунгиди баъри байрамларга да шакырганлар, онынъ йырлаганын суьйгенлер. Мунги Батырайды аьруьв таныган, оны ман бир неше кере йырлап базласкан. Бир йол Батырайды ол енъген деп айтадылар.

Талабы куьшли болса да, Ахмед Мунги де ярлылыктан шыгып болмаган. Сога коьре де Францияга эм баска эллерге ислемерге кеткен.

Ахмед Мунгининъ йырларын да революциядан сонъ йыйып «Дружба» альманахта баспалаганлар.

ПАРИЖ ЭМ МАДАМ

**Казанмага акша деп,
Келген эдим Парижге.
Кишкей конак уьйинде
Алдым турмага боьлме.**

**Уста коллар арымай,
Ислейдилер токтамай.
Ярасык билезиклер,
Кулакшынлар, юзиклер**

**Коьздинъ явын алалар,
Ез алтындай йылтырар.
Кайдай оьрнек, кайдай тас!
Оны эткен уста яс!**

**Деп келгенлер карайлар,
Сейирсинип мактайлар.
Бир зат сама алалар,
Баскаларга айталар.**

**Собьтип, йолым болганда,
Акша келип турганда,
Шайтан эсим састырды,
Акылымды йойдырды.**

Бир куьн келди яркырап,
Оькшели баьпиш цокылдап,
Мойны, ийни ашылган
Ак суьттей кунтлы мадам.

«Манжур» деген соьз айта,
Куьлип-куьлип янаса.
Котьшируьвши сол ерде
Ол сеники дей мага.

Хатын болса йигерли,
Уьй иесин шақырды,
Туьрли асты, шагырды
Аькелинъиз деп айтты.

Эки куьн, эки кеше
Яшагандай туьсимде,
Кыдыргандай енетте,
Завклы заман озгардым.

«Тольгендей затынь йок»
Деген соьзлер эситип,
Уяндым басым сисип,
Коркканнан бек сескенип.

Ушынлай да калмаган,
Баьри зат та сатылган
Эки куьнлик суьйимге,
Не айтарсынъ куьйикке.

Ят калада мен ойсыз,
Ярлыдынъ да ярлысы,
Акшасыз эм кардашсыз,
Талшыгаман бек куьшли.

Боьтен де ашув тие,
Алатларды бергенге.
Кайдай байлык йойыттым,
Усталыкты корладым.

Кубачиге еткенде,
Мен айтаман тенълерге,
Сак болынъыз Парижде,
Мадам кайгы аькеле.

Бизде де бар сылувлар
Бирден акыл йоймага,
Кене сатпайды олар,
Суьйимлерин базарда.

* * *

Бузылсын бу дунья,
Йок онда бир дурыслык,
Бирев казана байлык,
Таппай ерлер салмага.
Баска болса бос уйде
Заър керекли кийимге.
Толган уьсти ямавга,
Яшайды ол корлыкта.
Бирев алган он хатын,
Баска болса бир калым
Йыймаганга, аьелсиз
Картаяды, наьсипсиз.
Кай бир уста куьмистен
Эм алтыннан ясайды.
Мен каьрип колай езден
Ийги затлар этемен.

ШАМИЛЬДИНЪ КАРАРЫ

Наибтинъ аьдемлери
Кырылады согыста.
Шамиль карар шыгара:
Онъ кулагын кеспеге.

Имамнынъ аягына
Наиб бирден йыгыла:
«Бу эрши уятлык пан
Яшап мен болмаякпан.

Кирликти тайдырмага
Бер тагы да бир отряд.
Сенмей болсанъ, басымнынъ
Кыйылганын халк коьрсин!»

Йыйылганлар наибти
Аяганын имам да
Сезген эди эм айтты:
«Ызгы кере сенемиз,
Коьрсет бизге баьтирлик!»

... Келе Шамильге атлы
Куванышлы хабар ман.
Бир кулаклы явларды
Кырып салган отряд пан.

Кубачидинъ усталары
Ала карар имамнан,

Ясамага алтыннан
Бир ярасык кулакты.

Даргодынь баътирин
Халк пан бирге уыйкен йолда
Шамиль карсы алганын
Йырав айта йырында.

Эм береди наибке
Алтын кулак такпага.
Такпаса да иесине,
Сыйлык, оърмет якпага.

ЯСЛАРДЫНЪ ЙЫРЫ

Шыгайык йолга, яслар,
Заман келген, эй дослар,
Бизим коьмекшилерди -
Алайык алатларды.

Ят ерлерде ислермиз,
Мутып биз тыншаювды,
Эсте дайым саклармыз
Уыйде калган кызларды.

Персияда эркеклер
Ясатарлар устага
Тек алтыннан юзиклер,
Этип сыйлык хатынга.

Неше туьрли оьрнекли
Кулакшынды, билезикти
Сатармыз биз Стамбулда,
Сонь болармыз Миланда.

Талаплы колларымыз
Белгили коьп эллерге,
Қудайга биз разымыз
Сондай оьнер бергенге.

Бийке КУЛУНЧАКОВА

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОБЙЛЕРМИЗ

(повестьтен уьзиклер)

Адалап, кыз ериннен турмага да мутты. Эркек те адалаганга усай эди. Уьш йыл артта кайсы уьйге Райханды элтегенин мутып та калган болар. Сол тойдагы Элдар аьли де Элдар эди. Алдынгыдай кара буйраласкан шашлары манълайына тоьгилген, коьйлегининъ эки саьдеби де туьймеленмеген йогарыдан, кара коьзлери алдынгыдай от шаша эдилер. Юреги телезигеннен авызы курып, Райхан басын тез тоьмен салды. Амирханнынъ тойы аьли де битпегендей, кулакларына анъ шалынады. Конаклары уьйге киргенде, аталары казан уьйге йолланды.

- Кызым, сен де маманъа коьмек этсенъ,-деди ол юмсак сеси мен. Райхан турып аьзирленген аьсерде, уьйден Элдар шыкты. Ол тувра кызга карап юре эди. Кыз да ымтылганын билмей калды. Эркектинъ коьзлери йылтырап кеттилер. «Коьзлери мен коьргенде эсине алады, ама уьш йыл ишинде дуньяда барымды да муткан эди»,-деп ишиннен оьпкелеп эди, ама куванган юреги бир оьпкеди де эскермеге суьймеди, неше коьз ясты йокка эсап этти.

- Аманма, Райхан? Яшавынъ нешик?- деди ол ювык янасып.

- Окувды битип, тыншайып тураман,- дейди кыз яланъ аякларын кайда тыгаягын билмей.

Элдар кызга аьжепсинип эм куьезленип карайды. Баягы уялшанъ арыкай, кишкей кыз энди Райханга усамай эди. Шаркы бир аз этленген, бойы оьскен, кара коьзлери дуньяга энди аьжепсинип эм коркып карамайдылар, оларда куьш эм анълав сезиледилер. Сыланъ бети толыскан эм агарган, эринлери пискен аьлбелидей, ашык мойыны узун эм таза. Кыздынъ коьзлери неге ди эркекти терлете эдилер. «Энди мен сеннен коркпайман!» - дегендей болып кара коьзлери оьткир йылтырайдылар.

- Ислемерге кайда бараяксынъ? - дейди эркек кыздынъ яныннан таймага куьш таппай. Атасынынъ-анасынынъ янында кыз бан узак турув аькис эди.

- Кайда йиберсе, сонда,- деп кыз куьлемсирейди. Эм увьртлары аьжейип ыспайы болып ойыладылар. Кыздынъ аьр-бир кыймылдавы юрегине аьзиз экенин сезип, Элдар мунъаяды. «Бир зат та мутылмаган экен!» - деп ол Райханга тувра карайды эм коьзлери мен кызды сыйпап алады.

- Райцентирге ислемеге келесинъме? Заврайонога айтайым...

- Не бар онда мага, - деди кыз салкын сеси мен.

Элдар басын тоьмен салады. «Не затка сенеди? Керексиз колгаптай, атып мени таслаганда, неге аямады, неге эсине алмады Амирханнынъ тойын?!» Юреги сол саьатлей катып, касларын туьйди.

- Бизге соьй... лемеге ке... рек,- деди Элдар адалап.

- Соьзлердинъ энди куьши етпеек, - деп кыз ашканага кирип кетти. Анасы арыганда, ога ярдам берип, конаклардынъ кетуьвин коьрмес уьшин, ызында огородка кирди. Терекке таянып йылай эди.

Бир неше куьннен райцентирге барып, озининъ авылына кагыз алды. Кызды бесиншеден сегизинши классларга дейим математик этип беркиттилер. Марипат пан Сабират райцентирде баслангыш школада ислеек эдилер. Олар авылга бек суьйинип кайттылар. Эм йол бойынша кайтип бирге яшаяклары, кайтип бирге кинога, биювге бараяклары акында айтадылар, сонъ уьндемей олтырган Райханга языксынып карайдылар.

- Обледи экенсиий, наьсипсиз, кыста ялкып. Сенинъ ыспайлыгыньды да бирев коьрмеек бизим авылда,- дейдилер куьлип.

- Кай заман болса да авылга, атага-анага борышты кайтармага керек ше,- деди кыз йолдасларына тиклеп карап. - Бу куьнге дейим авылда ялкып олмегенмиз, энди пайда келтиреекте неге коркамыз?!

- Ай сен ше комсомолда биремкеш болып ислегенсинъ, сени мен базласув кыйын бизге, - деди Сабират селекелеп.

- Акылсызга соьз айтсанъ, кулагынынъ кырыннан, - деп Райхан каьбинге аркасын тиреп, кызлардан бурылды...

* * *

Биринши дериси аьли де эсинде. Сол куьн школага Райхан бек шалсыып кийинди. Бир туьс кызыл шифон коьйлек, ак босоножкалар, кызыл каслы алтын кулакшынларын кийип болган сонъ, шашларын аркасына таслады, сонъ эринлерин бир аз бояды. «Окытувшыга ярайма экен сосындай затлар?» - деп шекленди, ама иштен бир сес йигерленип: «Уьстиге келиссе, не зат та ярайды, неге ярамасын. Эсинъдеме Вера Сергеевна?» Школадынъ ол замандагы директоры Клавдия Васильевна оны «артистка» деп селекелесе, балалар ашувланатаган эдилер. Директордынъ озин кызлар «куба шорап» деп коьпте атаганлар, неге десе ол кысы-язы ман куба туьсли мешоктай коьйлекти киеди. Коьйлеги куьнге де онъган, бети де коьйлегиндей куьнъирт болып турады. Балалардынъ да оны коьргенде коьнъили тоьмен болатан эди. Вера Сергеевнадай болып, авылда бирев де ыспайы эм ашык туьсли коьйлеклер киймейтаган эди. Ол школадынъ азбарына кирсе, язлык келгендей, ярык шашылады. Оьзи де дайым да куьлемсиреп турады.

Райханнынъ биринши дериси бесинши класста оьтти. Балалар кызга кызыксынып эм тиклеп карайдылар. Кыз куьлемсирегенде, олар да куьлемсирейдилер. Амирханнынъ тойында юреги наьсипке шомылгандай, куваныштан аьли де босап болмады. Оьзининъ школасында оьзи балалар окытып турганына ынанмай эди. Коьзине кишкей уялшанъ Райхан коьринип кетеди...

Куваныш пан бирге кыйынлыклар да, янъылыслар да коьп болдылар. Айлак та, тербиялав исте. Неше китаблерди, неше журналларды актарды кыз сол

куьнлерде, ама баскадынъ ойларын оьз яшавынъда кулланув кыйын болып шыкты. Соннан бери коьп йыллар кетсе де, Райхан биринши ислеген йылы эсине туьскенде, куьрсинетаган эди.

Кызга алтыншы классты етекшилемеге бердилер. Школада коьп класстар экисер эдилер. Райхан оьзи оқыган йылларда бир класка он бала тегеран йыйылатаган эди. Аьли авылда балалар коьп. Аьр класста отыздан артык бала оқыйды, аз болса экисер класстар. Алтыншы «А» классты биологиядан келетаган Насипхан етекшиледди, «Б» классты Райхан басшылады. Алдын Насипхан сегизинши классты етекшилегенге, оьзин бек уста деп санайды. Авылда школа сегиз йыллык эди, тогызыншы, оныншы класстар да ашылаяк деген хабар юреди. Насипханды уста деп Райхан басында оннан коьрим алатаган эди. Насипхан класстагы балаларына кышкырса, Райхан да оьзиндикилерге ланькалаганда яде окувга аьзирленмей келгенде, кышкыратаган эди.

- Кышкырмаса, булар бир зат та анъламас, айвандай болып, коьзге тигилип карайдылар. Бир айтканды юз кере айтпага керек,- дейди Насипхан кыздынъ янында уйкенсип. Ол Райханнан уьш яска уйкен, янъыларда бу авылда куьевге шыккан, оьзи баска яктардыкы эди. - Балалар тынъламаса, ата-анасын шақырып, яхшы куьйде айт терислерин, кажынма. Олар урсыспага ювырса, коркпа, бир деселер, эки де, ийменгенинъди билселер, басынъа минерлер. Ай ислей келе, оьзинъ анъларсынъ...

Райхан тынълайды, ама онынъ созлерине иштен бир сес разы болмайды. Нешагы уйкенсисе де Насипханга балалар тынъламайдылар, оны ман косылып кышкырадылар. Мине Амирхан кызга ярайтаган эди. Оьзи де кышкырмайды, балалар да шав-шувласпайдылар. Бир бала онынъ урогыннан кувылып шыкпай эди, Райхан болса бир неше балаларды уроктан кувып уьлгирди. Бас деп кыз: «Директор болганга, коркатаган болар балалар», - деп ойлады.

Бир йол етинши класста Райхан окувын экинши кере аьзирлемеген кедединъ кылыгына бек ашувланып, кышкырды: «Ийтке айтсанъ да, ол да тез анълаяк сеннен. Сосындай анъкавды коьрмегенмен», - деди. Сонъ оны «бар ананъды аькел!» деп кувып йиберди. Кеде анасын шақырмай, азбарда ойнап юрген. Оны да директор коьреди. Урок биткенде Амирхан кызды кабинетине шақырды. Не болганын сабыр кепте сорап, салкын тавысы ман явап берди.

- Оқымаса, класс етекшисине айтынъыз яде уроктардан сонъ калдырып, кеде мен соьйлеп каранъыз. Белки, анъламайтаган болар. Математика кыйын дерис. Ата-анасына да йолыкпага болады. Балаларды уроктан кувманъыз!

- Класс етекшисине эки кере айтканман, оьзи мен де соьйлегенмен. Кеде уьндемейди. Окув билмеген аьр-бир баладынъ уьйине мен ювырып болмаякпан. Алтыншы класстынъ ызасы да коьп, - деп Райхан разы тувыл экенин билдирди. Амирхан ога тиклеп карады, ама сеси алдынгыдан бир аз юмсайды.

- Сонъ аьше уроктан кувып дурыс эттинъизбе? Ол уьшинши йол да, доьртинши йол да аьзирленмей келер, кырда ойнар уьшин. А, Райхан, дурыспа сол?

Райхан уьндемейди. Сол кеше уьйде де тетрадьлер тергеп турганда, оьз кылыгы акында ойланады. Оьзин якламага суье эди. Экинши куьн эртерек окувын аьзирлемейтаган кедединъ уьйине барды. Атасы да, анасы да эртерек

келген конакка аьжепсиндилер, болса да уйге шакырмага алгасадылар. Рай- хан юмсақ сеси мен болган исти айтты. Кыз кутарганлай ок, атасы селекелевин ясырмай:

- Бир зат эттима экен деп корккан эдим. Кайырмас, математикадан осал болса да, озине керек шобректи озси табар. Мен де осал окыйтаган эдим, -деп ол октемсип, куьлемсиреди. - Тагы да совхоздынъ мине деген трактористи болып олтырман! Авыл Советининъ депутаты да этип сайлаганлар, орденим де бар! Меним йолымды алла берсин кедеме!

- Кайсы окытувшы келсе де, соьйтип мактанасынъ,- деди хатыны ызаланып. - Баланъа акыл уйретеек ата тувыл экенсинъ!

- Не эте, бу заманга дейим сеннен алып олтырманма акылды? Аьттеги яман! - дейди эркек ашувланып.

- Сизинъ заманынъызда билимлилер аз болган. Аьли балалар билимсиз кайсы иске урынаяклар? Сегиз классты сама битирмеге керек кеденъизге,- дейди Райхан эркектинъ соьзлерине бек аьжепсинип.

- Табылар, кызым, табылар куллык! Мен тири турган шаклы, Мурат ерде калмас!

Хатыны коькирегин тиреп турган эркегине селекелеп карайды.

- Сен оьлип кетсенъ, не этермиз?

- Авызынънан ийги соьз шыкпас,- деп эркек те ашувланады.

Янларында бир аз токтап, кыз уйине кайтады. «Не деп айтарсынъ сондай аталарга? Директор ман маслагатласып карайым». Амирхан кыздынъ хабарын уьндемей тынълады. Онынъ я аьжепсингенин, я ашувланганын сезип болмаяксынъ. Тек кедединъ атасы ман соьйлеегин билдирди.

Ама Мурат пан Райханга коьп айкаспага туьсти. Оны эм тагы да билимге осал бир неше балаларды уроктардан сонъ калдырып, кыз тамагы кырылганша ислейди. Олардынъ анъкавлыгына шамланып, кышкырып та алады... Кайтип аьли Райхан сога оккине эди. Кыздынъ оззининъ классыннан Батир деген кеде окувга айлак осал эди. Онынъ сегизинши класста окыйтаган абасы да, етинши класста окыйтаган агасы да математикадан аьруув уьлгиретаган эдилер. Агасы Замир бек уста ясайды, бек уста йырлайды, абасы ятлавлар язады. Батирдинъ ше неге усталыгы бар экени билинмейди. Райхан Батирге математикады бек узак анълатады, ама кеде коьзлерин какпай тынъласа да, задачады оз куьши мен шешип болмайды. Ызында таза арыган кыз шамланады. Йыламага аьзир болады. Батир бек куьнали сыпаты ман эки арык ийинлерин куьныштырып, тоьмен карайды: «Не этейим анъламасам, суьйсенъ ур мени!» - дегендей болады кеде...

Аьли оннан бери он йыллар оьтти. Батирди Райхан атаклы койшы болган деп эситти. Эм сол заман ойланмай' болмайды: «Кирмеди Батирдинъ басына математика, не этерсинъ! Керекпе эди ол заман балады кыйнамага?! Ис суьерлиги болмаса, ол аьли атаклы койшы болаякпа эди?! Кайсы бала кайсы деристен куьшли болса, сол билимин оьстирип, калган дерислерден куьши тартканша оьткерип турса, дуьрыс тувылма? Коьп пайда болама экен школады беске биткенлерден элимизге? Институтка туьспей калса, кайда ислееклерин билмей адалайдылар. Неге десе олардынъ юрегинде бир дериске, бир талапка айырым суьйим болмайды. Математика да, география да, химия да, литература да - баьри де бирдей ондай окувшыларга. Окувын билмеген Батир элимизге

эт береди, мине Калиш не пайда келтиреді?» Сол биринши йыл ислегенде Райхан сегизинши класста Калиш деген кедеди де оқыткан эди. Кеде баъри де дерислерден «бес» яде «доърт» белги алады, шахмат та ойнап биледи, кыргувда, ювырувда да алдыда барады, аьруьв этип ятлавлар оқып болады. Ама бир неше йыллардан Райхан кедеди калада янъы салынып турган уьйдинъ янында коьрди. Уьсти осал, оьзи де картайгандай, эрте бузылган. «Не этесинъ бу ерде?» - деп Райхан сораганда, Калиш куьлемсиреди: «Уьй саламан, элимди байытаман». Райхан коймай каныгып сораганда, уьш йыл ман ысланганын айтты. Аьли экинши йылы барады. Оныншы классты битирип, институтка туьсе алмаган. Школада дайым да макталып турган кеде юреги оьскен, аьри-бери иске кол урмага суьймеген экен. Соьйтип, бир йыл оьтеди. Армияга да кедеди ашказаны авырыды деп алмайдылар. Истен ис сайлап юрген куьнлерде, бир тойда ишип эсиреди, тоьбелес ясайды, биревдинъ басын теседи. Мине энди мунда... Райхан кедеге туратаган уьйининъ адресин де берип, келерсинъ деген эди. «Сени оқыткан мен оьзим янъы институтта билим аламан, - деди ол заман хатын. - Сен бизге кел, мен сени институтка аьзирлермен». Ама Калиш келмеди. Хатын оны излеп сол баягы уьйдинъ янына барды. Йолдаслары кедеди баска якка айдалган дедилер. Ол бирев мен туснакта тоьбелесип, уьш йылы бес йылга созылады. Аьли Калиш туснактан шыгып, аьри-бери исте куллык этеди, коьп те ишеди. «Биз баьримиз де куьнали онынъ яшавында, - деп Райхан кеде эсине туьскенде кайгыратаган эди. - Мине деген бир талабын коьзине коьрсетип, болмадык. Биз басын сыйпаганлай, яшав да басын сыйпар деп сенген».

* * *

Оьзи директор болган сонъ да кыскааяклы оқытувшылардынъ исинде коьп кыйынлыклар тапты. Йолдасларынынъ дерислерине коьп ювырды, ата-аналар ман соьйлеп карады. Неге балалардынъ коьбиси окувларына осал аьзирленетаганын хатын анъламага суье эди. Себеплери коьп болып шыкты. Бас деп енъил яшав, халк айтканлай, аьзир ас, аьзир от, балаларды да кыйын суьймес этеди. Олар алдынгыдай окувдан сонъ бойыскан алып отынга ювырмайдылар, кырда тезек йыймайдылар, газ пеш баъри уьйде де бар эди, куьенлеп сув аькелмейдилер, кран аьр-бир уьйге тартылган, тийирмен тартпайдылар, туькенлерде мешоклап ун сатылады. Сога коьре яшавларыннан аьрекетлик те тайды. Оннан сонъ оьзлерин истен аямайтаган кай бир ата-аналар балаларын аяйтаган эдилер. «Биз коьрген кыйынлыкты олар сама коьрмесинлер», - дейди ондай аналар. Сонынъ уьшин Райхан школада йыйын оьткергенде, тербиялав акында доклад та оқытаган эди. Аьр-бир класс етекшиден де сондай йыйынлар оьткеруьвди сорады. Оннан сонъ коьп янъылыслар биринши класстан ок кетеди. Аьли классларда кыркка ювык бала болады. Райханнынъ эсинде сегиз-тогыз бала болып бир класста оқыганлары. Сегиз аьдемге анълаткан затты кырк аьдемге анълатув енъилме? Бирев эситсе, экиншиси эситпей яде анъламай калады. Боьтен де артта олтырганлар. Бир йол анъламаган бала экинши, уьшинши йол да анъламаягы белгили. Оқытувшылар да туьрли кылыклы, туьрли билимли аьдемлер эди.

Райханга Һызамды олардан басламага туысты. Директорды яс коьрип, коьбиси коьп ислегенлери мен онын коьзине туьртпеге суьетаган эдилер. Школа да хатынга бек осал аьлде берилди. Институтты битип, райцентирде бир йыл ислегенде, Райханды бу авылга директор этип йибердилер. Кыскакыкыдын коьп ислеп болагын-болмаягын бирев де билмей эди, ама яс болган сон коьши коьп деп санадылар. Оннан сон Райханнын педучилищеде де, институтта да комсомол исин, староста куллыгын юриткенин эсине алдылар. Школага карамага коьз корка эди: шифер коьп ерде тесилген, сога коьре классларда тоьбеден сув ага эди, йогары тамлар сарала-карала болып, боьлмелердин сынын аладылар. Парталар эм эсиклер, терезелер бир де ремонт коьрмегендей, поллар ширик, котельный осал ислегенге, коьп класслар йылынмайтаганын куьзде ок билди. Мастерскойлар омырамага аьзир эдилер. Ян коь школадын акында коьп йыллардан бери соьз юреди экен. Он йыл ишинде алты директор авыскан. Азбарда кран турып, бир терек те оьспейди, азбар оьзи де кой сарайдан эрши кораланган. Хатынды директор этип сентябрь айда салдылар. Ремонт куьнлери оьткен эди, ама этилген бир зат та коьринмейди. Райхан бас деп Һызамнан баслады. Кешигуьвлерди токтатты. Окытувшылар эртенги шакта биреви сыйырларын сылтавлап, биреви яс баласына болып, баскасы саьатине сенип, калайына да кешигетаган эдилер. Олардан балалар да коьрим алатаган болар. Биринши куьнлерде ок ата-аналардын йыйынын оьткерип, кешигуьвдин сорадын коьтерди, балалардын уьсти-басы акында айтты. Окытувшылардын дерислерине ювырып, ким кайтип аьзирленетаганын, ким кайтип урок юритетаганын билди. Окытувшылар кайдай журналлар, газеталар язып алатаганын да сорады. Коьп окытувшылар басшы барын сезип, планларына мукаят болдылар. Юмазиет Сарсеевна деген окув яктан завуч директорды биринши куьнлерден суьймеди. Алдынгы директорларда Юмазиет оьз айтканын этип юрген эди, ама бу директор баьри затка да катысып, кызыксынып юргенге, ога тар болып баслады. Канын-янын берип ислемеге де суьймейди, тек школада биринши бас болмага шалыса эди.

- Сиз мага, Райхан Байтемировна, туьртип айтып олтырман коьз, мен оьзим билемен баьрин де, - деди эсли хатын касларын туьйип. - Сизден алдын бу дуьняда коьйлек тоздыргаман, сизден алдын ислеп те баслагаман...

- Аше неге окытувшылардын планларын тергемейсиз, урокларына юрмейсиз, расписание куьнде де туьрленеди, тойларга яде оьлилерге болып уроклардан окытувшылар кетип турадылар. Оны кайтип аньламага керек? - деп Райхан да ашувланады.

- Директор болганман болып калмайды, - дейди Юмазиет авызларын кемшейтпеге аьзир болып. - Бас деп аьдемшилик керек. Кайтип мен окытувшыларды тойларга, оьлилерге йибермейим, олар да эл аьдетлерине бойсынадылар ша. Урокларга барувды мен дуьрыс коьрмеймен, окытувшы оьзин бос тута алмайды, коркады, сога коьре аньлатувы да осал болады. Сенмеге керек аьдемлерге!

- Бас деп Һызамды тутпага керек, сон сенмеге де болады, - дейди хатын эрисип.

Юмазиет окытувшыларга аьруьв болып коьринип, Райхан яман атакка

калып турды. Завуч анълайды, эл аьдетин биледи, сога коьре тилегенде уроклардан йибере кояды, директор болса «басы канъкайып, дуныяда болмаган каты зат». Завуч пан айкаспага Райханнынъ заманы йок эди, артында районо алдында сорав коьтерип, баска аьдемди завуч этип салдырды. Биринши куьнлерден ок Райхан шифердинъ кайгысына эм котельныйдынъ аварасына кирди. Ама шифер табув бек кыйын эди. Райпога ол сийрек келеди, келсе де уйкен шерет. Совхозлар, аьдемлер - баьри де шифер, агаш келуьвин куьтедилер, авыл Советлеринде, райисполкомда шеретке языладылар. Райхан райисполкомнан коймай аьдем аькелип, авыл Советининъ председателин де аяк уьстине коьтерип, районга да тел согып, школадынъ аьлин комиссияга коьрсетти. Хатынга аьли шифер, бир аз трубалар, уста сварщик керек эди. Трубалар табылган сонъ котельныйга карап басладылар. Сварщикти яс хатын совхоздан алды. Аьне сол заман Райхан совхоздынъ директорына коьмек тилеп барган эди. Ибрагим де сол куьнлерде куллыкка туьсеек болып юри. Мураттынъ акында бир окутувшыдан сорап билди. Онынъ айтысына коьре, директор яс аьдем, ислеп болатанларды бек сыйлайды, катылыгы да бар, озине ярамаган аьдемге яхшылык этпес, йырламага да, бийимега де суьеди тойларда.

Райхан онынъ кабинетине киргенде, яс эркек кагытларга уьнъилип, бир затлар язады. Эсиктинъ ябылганын да эситпеди, тек кыскааяккыдынъ бийик катлавлары оны авьликтирмей болмадылар. Басын коьтерип, тиклеп карады, сонъ шалт турып, аманласты эм олтырмага креслоды йылыстырды. Узун бойлы, бир аз каркыралы, ак себилген койы кара шашлы, ашык кенъ манълайлы, оьтकिр куба коьзли эм кенъ келген узун бурынлы эркек хатынга бир коьристен ярады. «Ибрагимде де бар каркыра эм акыл, ама мундай куват йок», - деп кыскааяккы биринши кере эркегин ят аьдем мен тенълестирди. Ушынлайын да, эркектинъ аьр-бир коьзгалувында, каравында куьш сезиледи. Райхан не уьшин келгени акында айтаяктынъ орнына, уьндемей ойланып калды. Мурат та алгасамайды, хатынга тиклеп карайды. Коьп кетпей, директор йылы тавысы ман сорады:

- Ремонтпа?

- Аьйе,- деди хатын эсин йыйып. - Кайдан билесиз?

- Эситтим, - деп Мурат тагы да куьлемсиреди. - Сиздей етекши бизим школага коьптен керек эди.

- Кыйыным пуш, - деди хатын каты куьрсинип, сонъ сварщик эм шифер керегин айтты. Эркектинъ эринлериннен неге ди куьлемсирев таймайды. Бир аз ойланып, директор колыннан келген коьмекти этеегин билдирди. Эм ушынлайын да, ол болмаган болса кыскааяккы сол куьзде ок енъил ремонт этип бажармаяк эди. Уйкен ремонтты язга сакламага туьсти. Белки, ол заман директорга яс хатыннынъ коьрки, куьши, талабы яраган болар, белки, школадынъ аьлин анълап, аяган болар. Сол куьнлерде совхоздынъ етекшилери окувшыларды коьмекке шакырдылар, тез арада аьжибийдайды йыйып алмага керек эди. Райхан уйкен классларды уьш куьнге босатты. Уьшинши куьн Мурат пан балаларды коьрмеге кеткен эди. Директор машинди оззи айдады. Не акында соьйлегенлерин кыскааяккы коьпте муткан, тек неге ди эркектинъ куьлемсирейтаган коьзлери эм оззининъ шат коьнъили эсте калдылар.

Оннан сонъ кыскааяккы билимнинъ шынты аьлин коьрсетемен деп биринши йол районо ман яв болмага аз калды. Районо аз болса, коьп ата-аналар эм кай

бир окытувшылар хатынды суыймедилер. Бузылган, тесилген тамлары ман, тоьмен нызамы ман школа неге ди йогары билим беретанлардынъ санында. Урокларга ювырып, контрольный ислер оьткерип, директор школада шынты билим кайдай экенин тез аньлады. Биринши шерикте уьлгируув алдынгы йылларга караганда коьпке тоьмен болды.

- Баьри затка да шалт айланасынъ, дуныяда йок шиферди, трубаларды табасынъ, - деди райондынъ етекшиси салкын тавысы ман, - тек неге ди уьлгируувди тоьмен эткенсинъ?! Уьлгируувге де карамага керек ше!

- Бас деп уьлгируувге карайман, - деди яс хатын да, - сонынъ уьшин де ялган процент бермеймиз.

- Йолдасларынынъыз, ата-аналар шагадылар сизди...

Ынанмасанъыз йиберинъиз тергевшилерди. Оьтирик санларды мен коьрсетпеекпен! Школадынъ аьруув уьлгиргени мага да аьруув, меним яным авырымайтаган болаяк? - деп Райхан районуго оьз ойларын айтып, шыгып кетти. «Меннен де аьруув билесинъ бизим школадынъ аьлин, тагы да соьйлеп коясынъ. Кайтип осал билимди ийги деп айтпага болады? Суьйсенъиз тайдырынъыз мени директордан! Тек мен шынты билимди суьвретлеекпен. Ол болмаса, ислемерге де намыс йок окытувшы болып. Шагадылар... Кара сен, уялмай айтады сол соьзлерди. Мен онда-мунда ювырып, баскалар колларына карандаш алып шакпага кереклерме?» - деп хатын райцентирден кайтканда эситкенине ашувланды.

Окытувшылардынъ коьбиси оны аньлайтаганын Райхан сезди. Янъыларда азбарга толтырып тереклер шаштылар. Мал кирмес уьшин, уйкен класстар каты куьн кара керпиш кестилер, сонъ оны курыганда аькелип, азбар салдылар. Райхан ша колында акша болса, алатлар табылса кыска да карамай шынты ремонт этер экен!..

* * *

Райхан олтырган ериннен турып, тагы да терезеге янасты. Танъ сызылып, атып баслаган. Куьнтувар бет кызыл кумашка орангандай болып коьринеди. Ашык терезеден таза ава кирип, хатыннынъ яллаган бетине салкын елемик болып тиеди. Ама креслодан ойлары терезеге де янасып уьлгиредилер... Райханнынъ ойлары неге ди айланып биринши ислеген йылына коьшедилер. Биринши йыл, биринши школа окытувшыга не заманда да аьзиз экен. Ама кыйынлы болып шыкты.

Арсланбек деген етинши класста окыйтаган кеде урок юрип турганда, янындагыларга тынъламага бермей, оларды туьртеди, куьлдиреди, линейка ман кызлардынъ басына салады. Класста тийисли тыныклык болмаса, окытувшыдынъ айтканын ким эситеек эм аньлаяк? Бас деп Райхан кедединъ тувра коьзлерине карап, тыныклыкты тиледи. Тек Арсланбек коьрмегендей, эситпегендей болады. Эки-уьш кере окытувшы тилекти сабыр сеси мен кайтарып айтты. Ама ланъкалы кеде кутырады. Даяна алмай, Райхан кедеге янасып та, оны ягасыннан ыслап тургызды. Класстан кувмага ярамайтаганын эсине алып, кедеди калай да токтатпага амал этти. Эки-уьш кере яхшы силкип, кайтарып ерине олтыртты. Коьйлегининъ йогары саьдеби ушып кетти.

- Сизинь балаларды урмага акынъыз йок?! Энди бир янасып каранъыз! - деди кеде атылмага турган куышиктей, коьзлери доьгерекленип.

- А сенинь урокты боьлмеге акынъ барма экен? Сага ким разылык берди балаларды авьликтирмеге? - деп кыз да шырайы агарып, тислерининь арасыннан соьзлерди юлкады.

Уроктынъ калган заманы тынык болып оьтти. Сол куьн кеште Райхан кедединь анасына келип, урмага авьзир болганын айтты.

- Энди йол тыньламаса, шал ягыннан, - деди анасы куьрсинип, - эркин оьскен, энди кутырады, аьне больницада яткан атасына да языгы ийимейди. Ийги де, каты да айтаман, тоьбелеп те аламан, ол болмаса оьзи билип уьйде куллык этпеге суьймейди. Оьзге балалар бизде олай тувыл, бир куьн тоьбелемеймен мен оларды, болса да акты-карады оьзлери таныйдылар. Мунавын энеси оьстирген, энди меним буйырымды тесип битирмеге туры.

Хатын соьйлейди, Райхан ойланады: «Соқыр суьйимнинь де пайдасы йок, зарары болмаса».

Уьйине кыз арып кайтты. Арыганда эсине Элдар туьсетаган эди. Язда коьргеннен бери эркекти авылдынъ орамында техничка машини мен эки-уьш кере эректен эследи. Совхоздынъ куллыгы ман келе болар. Аьли артыннан келген машин бирден токтаганда, кыз сескенип, бурылган эди. Элдар кабиннен басын шыгарып карайды.

- Райхан, аманма? Коьринме де коьринмейсинь.

- Мен мунда, сиз баска ерде, кайтип коьреек боласыз, - деп амашлык сораган сонъ, кыз аьжепсинди.

- Юмада эки кере ювыраман сизинь авылга. Мин машинге, кыдыртайым! - дейди эркек эсикти ашпага онъланып. Кыз аьрекетлеп эрек тайды.

**Филипп
КАПЕЛЬГОРОДСКИЙ**

АШ ХАДУ

(повестинь басы)

Кубыла куьннинь коьзи аявсыз иссиликтен янган куьлтуйсли шоьлдинь уьстинде илинип туры эди. Кыравланган даньыл шиллеге шыдамай куьннинь коьзине карсы уллы аса бувлы толкынлары ман коьзгалды, озьине туйссиз юка пердесин илди де эм алыс кубыла-куьнтувар бетке булганшык-куьлтуйс, ялкувлы-уйкылы Каспий сувьнда шомылмага алгасады.

Туйссиз туман ман коьгилдим йипли перде ашылады, алдаткыш мажа уьйкен, ярасык Сарайы ман, эртегидегиндей бавлары эм ер астыннан аккан сувлары ман алыстан-алыска кете береди. Алыс карлы Кап тавларынынь артыннан ел эсти. Сарайлар силкиндилер, ызгы кере фонтанлары сувларын шашкандай болдылар эм белгисизликке юзип кеттилер. Тобгеректеги шоьл кеньликлерин болса, мынь йыл арттагындай болып, ярыксыз мунъаюв орап алды. . . . Ах, калай бу ерлерде шет-кыйырсыз авлаклар эм кайдай аяк баскысыз тыныклык!

Юзлеген шақырымларга бир туйсли мал отлаклары, бирер ерлердеги уьпирилип келген кумлаклары ман, созылганлар. Бийик буйратлар эм алтын толкынлы тоьбелер куьнтуварга асыгыслы кете берип тенъизди артка таслап Моздок тенълигине эм Ставрополь шоьл кырларына бурылдылар.

Ане, арманда, куьн куьмпези астында, йылкы уьйири сув ишпеге алгасайды. Иссиликтен кыйналган уьйкен отар кой шайтанлыдай бир ерге уьйирилген. Туйселер, суьйикли шоькирлерин излеп, кумлакларда йинлердей болып кезинедилер. Олардынь тоьбелеринде бийикте-бийикте шоьл каршыгалары калкадылар.

Ясыл авлакта, буйратлар этегинде, он термеден туйзилген эки кишкей авыллар орынласканлар. Ама олардынь янында да яшав коьринмейди. Тек куьнге куьйген, ярты-юрты кийинген, биревлери опсы да яланъаш юрген кишкей балалар термелер касьнда ойнайдылар.

- Ота-арбий-ке-е!..

- А-я-а-а

- Мунда кел! Кел мунда! Мунда! Мунда!

Карагерен кишкей яланъаш кевде алтын кумлы тоьбединь уьстинде турып, тоьменге ак тоьбели термеге карап эки де колларын булгайды. Ама Отарбийке асыкпайды: бас деп ол атасынынь термесине тигилип карайды. . . Эльгайтар атасы авырыятырган Рахмет-ажиди коьрмеге кеткен, а анасы болса туйе юннинь, озьининь яшавындай каты, туйинли йибин шыьратып олтыры. Отарбийке каты буйырыкты эсинде туталды: «Уял, кызалак! Сен эрлисинь, Каирбек эндиги сенинь байынь. А сен болсань оны ман аьлиге дейим кумлакта ювырып юресинь. Оннан эсе эшкилерди савып уьйрен».

Ама кызалакка бир туййир де уят тувыл. Мине сага! Янында Каирбек пен ойнамага завькылы болганнан сонь, ога неден тарык эшкилер акьнда ойламага!..Ол касарткыдай болып термелер касьннан йылысып кетип

буйратларга асыгады. Онынъ уьстинде тек кызгылдым шыт коьйлек. Кубыла иссилегине уьйренген, кишкей яланъ аяклары, ол пистень-пистень этип киевининъ коьмеги мен тоьбеге мингенше, тоьыгына дейим кумга коьмиле барадылар. Каирбек кавыфлыкты билдирген бармагын йогарга коьтерип:

-Тсс... Каткат.

-Кайда? Кайда?

Тоьбеден караганда тоьгерек як кенъ болып коьринеди. Онъ бетте армандагы мажа артында куьлтуьс-ясыл отлаклар яйыладылар, сол бетте оьзининъ быз-бырыклыгында кум толкынлары катып калганлар: мине-мине олар ериннен коьгалып ел мен базласып кетеектей сезиледилер. Таза сары тоьбе яювларынынъ бир-бир ерлериндеги сызык-тыртыклары, йылга уьстиндеги елемик елден болган йыйырылулардай болып, коьрине эдилер.

Тегис кумда кишкей тоьбешик - ол оьзининъ астында кумлак шегертки бар экенин коьрсетеди. Бу аьлемет янувар, кавыфлык сезип, сонда ок алды аяклары ман кумды яйып, сув ишине киргендей болып ясырынады.

Отарбийкединъ коьзлери юлдызлардай яркырап кетедилер:

-Тыныс алады... Карашы.

Ол Каирбекке эки коллары ман ябысты эм коркып онынъ артына ясырынды. Каткат болса шыдамлы кепте юка кумнынъ астында ятып тура эди, айланганда бир танавлары ман пыркылдап, басынынъ йогарындагы шанъ коьпиршиги коьтериледи. Каирбек колын кум астына йиберип, шегерткиди аясына салып коьтерди. Шегертки болса коьзлерин юмып оьлидей болып ятады. Ама аьйлежилик коьмек этпейди: Каирбек шегерткидинъ куйрыгын туьртип алды. Эм бирден онынъ кызыл-коькшил авызы кенъ яйылады, эки ягыннан да сондай туьсли дорбашыклар сисип ашыладылар. Онынъ авызы аядынъ кенълигиндей болды эм аьли де, аьли де ашылаякка усай эди. Мине ол эки балады да, авылды да, савлай Караногай шоьллигин де ютаяктай болып сезилди.

Отарбийке коркып шетке кыргыды. Каирбек шоьл карыскырын кумга атып таслады. А карыскыр авыз мине энди йок болды, тек куьлтуьс кишкей янувар бийик арт аяклары ман ийттей болып куйрыгын коьтерип, тоьбеден тыгырып кетти де, кумга тыгылды.

Каирбек куьлди.

- Корктынъма? А мен коркпадым, неге десе мен адам, эр киси, а сен –хатын!

- Алдатасынъ! Сен оьзинъ корктынъ! Мен коьрдим.

- Не зат? Кая, кайтаралашы! Коьптен тоьбелеген йокпан ма сени?

Каирбек юмырыгын кысты, манълайын туьйирди эм кабыргалап Отарбийкеге ювыклап баслады.

- Тийме! Мен атайга айтарман!

- Айт! Мен сенинъ эринъ! Ыхтыярым бар сени тоьбелемеге!

Отарбийкединъ коьзлеринде коьз яслар коьриндилер. Каирбек уялды.

- Кой, кой. Бу хатынлар калай йылавыклар!

Хатынын уьйреткиси келмеди эм досласып колын ыслады.

- Йылама. Тиймеймен. Карлыгаштынъ уясын коьрсетейме?

- Кайда? Кайда?

Бир неше такыйкадан сонъ яс косаклар тоьбешикте досласып олтыры эдилер. Отарбийкединъ кишкей юзи (Караногайдагы бийкелердикиндей) юка йипли каслары ман эм кап-кара коьзлери мен билмеге суьювден йылтырай эдилер. Эртегиди тынълаятып ол куьевине корка турып ябысады эм шапай

кагады. Каирбек озы де Отарбийкеден кем кыйналмады. Коркынышлы донъыз акында хабарлай калып, ол доьртаяклап, ырылдап, тислерин кыршылдата эди. Сол абсерде онынъ оьткин туьсли куба каркырасында телдей йиньшкешке туьклери турагала эдилер. Сонынъ уьшин тамаша тувыл эди Отарбийке мен Каирбектинъ терме артыннан шыккан ясыл капталдагы, басындагы уьйкен авыр тастарга оратылган боьркли хатынды коьрмей калганлары.

- Отарбийке! Токтап тур, мен атанъа айтарман баьри затты да.

- Анам! Каш!

Каирбек юмсак тоьбеден тыгырып, оьз авылына шавып кетти.

Отарбийке суймей анасына карап юрди. Оларга акыргандай да тувыл эди, Каирбекке он, Отарбийкеге алты яс. Балаларды янъы уьйлендиргенлер, тек баьри де той аьдетлери этилмеген, оларга оьскенше карап турганлар. Яслардынъ ата-аналары досласып яшайтаган эдилер, балалар да бирге оьстилер, аьр куьн бирге оьз авыллары янында ойнадылар.

Каирбекке, эр йигит болган сонъ, яшамага енъил эди, коьп куллык йок шоьл малшысында? Хатынлар болса сыйыр-кой савадылар, суьтти асыллайдылар, шай асадылар, бавырсак, оьтпек писиредилер, кир ювадылар, юн тазалайдылар, сонъ оны туьтедилер, ювыркан тигедилер, кийгиз ясайдылар, а эркеклер болса мал карайдылар, кораларды тазалайдылар, кыска пишен аьзирлейдилер. Не деп айтылса да, эр кисилердинъ бос заманы бар. Шоьл кенъ, эркин, бурыннан алып сабан тиймеген; казылган куйылар болмаса, сувды излеп тавып болмайсынъ: мал оьзи отлап юреди, тек сув ишпеге суйьсе, авылга бурылып кайтады. Тек йылкыларды эм байлардынъ отар койларын олардынъ ыргатлары багып юредилер, неге десе оларга дайым да коьз керек.

Язлык басланганда ок караногайлар, термелерин, аьри-бери затларын арбаларга тиеп, кыслаган ерлерин калдырып, эркин шоьл кырларына кетедилер. Бес-он терме болып кишкей ясыл яйлакларда олтырадылар, куйы казып, тоьгерегинде, малга ашайт болганша яшайдылар. Сонъ ерлериннен коьгалып, тагы да янъы отлаклар излеп кетедилер, соьйтип, бир яз ишинде бес-он кере коьшедилер.

Кимге-кимге, кишкей аьвлетлерге эркинлик эм завьклык: айван балаларындай болып яшайдылар - кайгы да йок, куллык та йок. Оьзек те, язда шоьл айлак исси. Язда баьри зат та иссиликтен куьеди, тек тоьменликте оьлен ясылланып турады. Куслар эм айванлар, Караногай ерлерин калдырып, сувга, тенъизге эм йылгаларга асыгадылар яде кумлаклар арасында оьскен куваклыкларга, салкынлык излеп, тыгыладылар. Ама язлык келгенде ок шоьл тириледи, куслар сеси, йырлары, шав-шувласувы тоьгеректи бийлеп алады. Аьр шандак сувды кыр баьпийлер уьйири, казлар куьби толтырып аладылар. Шоьл мажасында, коьлдерде эм камыслар арасында ак кувлар, кордайлар, ак кутанлар расадылар. Сак, коркак пискоькеклер кыслав ерлерди таслап тап авыл касында шагаласадылар. Бийик, юка аяклы турналар ясылланган ерлерде оьзлерининъ аьлемет язлык биювлерин бийийдилер. Калбагайлар, безгелеклер, дувадаклар, куьржикейлер, сансыз карыскыр януварлар шоьлде оьзининъ уьйиндедей орынласадылар. Сол заманда куслардынъ шав-шувуна, курылдавына, сызгырыклавына, занъыраган йырлавына тоьгерек як толады.

Шоьл януварындай болып, Каирбек те эркин оьсти. Атасы бар эди, ама ол да авырып ятады эм увьлынынъ артыннан караялмайды. Анасы да бар эди, тек ногайлардынъ аьдети мен кезде анам деп Зейнай атлы хатынга,

атасынынъ биринши пишесине, айтатаган эди. Тапкан анасына болса Сапиет деп коятаган эди.

Термеге ювырып кирген кеде, оны коьз яста коьрип, ойлы болып токталды:

- Сапиет... Йылама..

Сапиет кедесин омыравына кысты:

- Кедем-ав!...

Ама яс тез эсин йыйып, анасынынъ кушагыннан атылып шыкты. Йигитке кардашлык сезимлерин коьрсетпеге ярамайды: ол эр киси, адам, пише тувыл. Ама не болган анасына?

Ама Сапиет оьзи де янын талшыктырган аьлин анълатып болмай эди. Ол йылайды, неге десе карт, не деп айтсанъ да байы, оьлмеге туры эди, ол оьлгеннен сонъ яс хатынга ата тоьрине кайтпага туюсеек. Аьдет бойынша, кедесин тартып алып, бу аьелде калдыраяклар. Оннан сонъ Рахмет-аьжидинъ байлыгын туврашылыксыз боьлееклерине кыйналады. Караногайда солай болган эм болаяк!

Тек яньыларда ога атасы Ильяс келип кетти. Ол бир неше кере яс хатынга насихат эте эди:

- Сен не ойлайсынъ? Сенде увыл бар, карт пише Зейнай болса Каирбекти таппаган, яны кыйналаяк тувыл. Аягына йыгылып тиле Рахмет-аьжидинъ, баьри байлыгын кедесине язсын.

- Суьймейди ол. Бир язувды да унамайды. Оьлеектен алдын шайтанды суьйиндиргим келмейди, шынты бусырман болып оьлгим келеди деп айтады.

- Ол не, савлай муьлкин кадыдынъ эркинлигине калдыраяк болама?

- Йок, ол оьзине Эльгайтар-аьжи мен Мансур моллады шақырып, оьсиетин айткан: акшасын Йолманбетке береек, муьлкин-малын Каирбекке, хатынларга болса – олардынъ уьлисин.

Карт Ильяс юмырыклары ман тизлерине урды:

- Олла сенинъ Рахмет-аьжинъ эшшек тувылма? Ол Йолманбетке энъ баалы затты берип, Каирбекке мал-муьлк калганын суьеме? Йолманбетке кыйын болаяк акша ман Эльгайтар-аьжиди де, Мансур-моллады да, керек болса калганларды да сатып алмага?

- Билмеймен. Аллах акбар!

- Акбар... Акбар... Билемен акбар экенин, ама сен эшшек болма. Каирбекти тонарлар эм ярлыдынъ да ярлысы этерлер, сени болса кувып йиберерлер.

Саниет билетаган эди атасынынъ босына шалыспайтаганын. Мыраслы яде мырассыз хатынга кайтув керек эм атасы оны тагы да бай аьжиге сатаяк.

- Солай болган эм болаяк!

Рахмет-аьжи ызгы куьнлерин яшай эди. Буьгуьн ога боьтен де яман болып туры эди, ол оьзининъ шынты досы Эльгайтар-аьжиди маслагатка шақырды.

Эльгайтар-аьжи Амангазиев Рахметтинъ бурыннан алып досы эди. Бирге яс шакларында кыдырдылар, бирге уьйлендилер, бирге Меккага бардылар. Олар экеви де йылкыларын сырт Караногайда, Бажиган кумларынынъ артында, бага эдилер. Сол ерлерде эркин шоьл авлаklar , юз мынъ гектар кол тийилмеген ерлер бар эдилер. Онда пискоькеклер эм шоьл сайгаклары кезедилер, коькте болса уьйкен карагуслар эм каршыгалар калкадылар. Караногай ярлылары бу ерлерге оьз отарлары ман бурныларын сукпайдылар, неге десе шоьлде тап Куьми йылгага дейим сув йок. Тек Одониязда, Коьл-боьри тоьбеде, Янакай куйыда, Тогыз куйыда он-он бес кушак теренликте ер ямгырлы сувды саклайды.

Эльгайтар-аьжи, кишкей, кызыл бетли эркек, писирилген алмага усаган бети мен, терейип турган каслары ман эм эшки сакалы ман, оратылган сыйлы бас боьрки мен, тас аяктагы суьттей этип, тоьгип коймайым дегендей болып юретаган эди... Досынынъ термесине, мешитке кирген ваьлий кимик, кирди.

- Салам алейкум, аьжи!

- Валекум ас салам.

- Ел етпес атларынъ аманма? Сыйырларынъ тоьл береме?

- Аллага шуькир.

- Койларынъ савма? Эшкилеринъе зыян келтирмедиме бирев де?

- Аллага разылык, баьри зат та аьруьв.

- Оьз аьелинъе разыма сен? Кедень аман-эсенме?

- Боляк энди, Эльгайтар! Коьптен бери биз коьрискен йокпызба? Олтыр, хабар бар..

- Нешик аьлинъ, Рахмет? Аяк уьстине тураякка сеним барма?

- Йок, мен оьлимнен коркпайман, Эльгайтар, увьлымнынъ бактысы уьшин коркаман. Тек сага сенемен, досым!

- Рахмет, биз кудалар ша. Меним кызым - сенинъ увьлынънын хатыны. Балаларымыз оьсип, сенинъ байлыгынъды кулланарлар.

- Билемен, досым! Соьйтип Алла-таала буйырган. А кады не деп айтар экен? Старшиналар не деп айтарлар? Оларга меним алал, коьптен досым болган Эльгайтар-аьжи не деп айтар? Тек сага баьри сенимлеримди саламан, досым! Мансур молла шайыт шыкпас: Мансур моллады юз маьнетке сатып алмага болады. Сен сама мени сатпа! Соьзинъди ысла, Эльгайтар!

- В-алла...

- Токта, алгасама. Мен парахат оьлгим келеди. Уьндириктен куранды алшы. Ант этши, Эльгайтар, мени сатпаягынъа.

- Рахмет, сенинъ басынъа не ойлар келеди?

Эльгайтар-аьжи досын досын ынандыраяк болып шалысса да, онынъ коьзлерине караялмады эм шырайы да рахатсыз эди.

- Мен ойлап шыгардым оны, Эльгайтар! Ашувлы ел эсти туьнегуьн эм яман хабар алып келди. Исель-аьжи Эльгайтар-аьжиге кудалар йибереги деген хабар юреди.

- Бисмиллягим..

- Токта, Аллады эскермей тур, Эльгайтар. Меним саклав Йолманбет кедем Эльгайтар-аьжиге барып аьйлежи хабарлар юритеди деген соьзлер кулагыма шалынды.

- Не затлар соьйлейим мен Йолманбет пен?

- Эльгайтарды Йолманбет уьш мынъ маьнет акшага сатып алады деген хабар юреди. Уьш мынъ маьнет акшага Эльгайтар-аьжи оьзининъ досы Рахмет-аьжиди сатпага суьеди.

Бу затка энди Эльгайтар-аьжи шыдаялмады. Ол аякларына атылып турды да колын йогарга коьтерди:

- Бисмилля рахмани рахим. Муны ким айтты?

- Токта! Бирев де айткан йок, ашувлы ел еткерди. Аьперши мага куранды. Ваьлий куранды алып ант эт, сол заман мен парахат оьлермен!

- Рахмет, сен мага ынанмайсынъма?

- Биз бирге болып турганда, мен ынанаман сага. А мен сага оьлгеннен сонъ да ынангым келеди! Аьпер куранды!

Эльгайтар-аьжи уялган кеби мен досына ваьлий китабти аьперди.
- Парахатландыр мени, Эльгайтар! Баьри дуныяга суьйим коьзи мен караган Алла аты ман меним тилегимди толтыраякка ант этши!
Эльгайтар- аьжи эки колын иманын коьрсеткедей болып коьтерди.
- В-алла! Аш хаду!
- Ант эт: меним кедем мен неке кыйылган кызынъ онынъ пишеси болаягына эм сен оларга меннен сонъ ата болаягынъа ант эт!
- В-алла! Аш хаду!
- Меним оьсиетиме алал шайыт шыгаягынъа ант эт: савлай дуныямды увылым Каирбекке калдыраман: атларды, сыйырларды, койларды, термелерди, куьмислерди, коьнлерди. Меним Зейнай хатыным онынъ насихатшысы, ата-ана орнын алган аьдеми болсын. Мен айткандай болаягына ант эт.
- В-алла!..Аш-хаду!..
- Меним саклав Йолманбет кедеме он мынъ маьнет сенинъ янынъда бергениме, соннан баска ога бир зат та тиймеегине шайыт бол.
- В-алла! Аш-хаду!
- Калган он мынъ маьнет акша мен айткандай этип боьлинеегине ант эт. Бес мынъ маьнет – меним Сание пишеме, ол атасына кетеек эм сол акша ога баска байга барганда меэр болар. Уьш мынъ маьнетти ярлыларга пайланъыз, мага, иманлы аьдемеге, дува этсинлер. А калган эки мынъ маьнет меним дуасларыма кетсин – кадылар ман моллаларга. Солай болаягына ант эт!
- В-алла!.. Аш-хаду!
Кишкенекей аьжи исси терисин юзиннен сыпырып оьзининъ досына акыйып-акыйып карай эди. Мине Рахмет-аьжи эндиги парахат болды.
- Энди бар.. Зейнайды шақыр мага.
- Мен кетемен. Аман тур, Рахмет! Кыйналма! Баьрин де сен айткандай этермен.
Рахмет- аьжи тегараннан шыганагына таянып турды.
- Аман бол! Сага ынанмайман - антынъа ынанаман! Эгер сен мени сатсанъ, мен аргы дуныядан келип сеннен оьшимди аларман. Кешелеп келип катыр суьекли колларым ман бугындырарман! Сенинъ аьжелинъ еткенде яткан еринъе келип, парахат ушын дуныяга кетпеге бермен сага! Эсинъде болсын, Эльгайтар!
- Койтагы, досым! Меним соьзим темир кимик. Мен аьли ок Йолманбетке барып айтарман: «Ийт! Сенме Элгайтар-аьжиди сатып аламан деп алдатып юргенинъ? Эльгайтар-аьжи намысын сатпайды! Эльгайтар-аьжи шынты бусырман!»
-В-алла!.. Сен айттынъ!..
Эльгайтар-аьжи термеден шыкты да, бек маьнели болып, Зейнай ханумга йолланды. Олар бир алыс ювыклар эдилер эм тек кылыклары ман тувыл, тыскы кеплери мен бир-бирисине усай эдилер: бет суьеклери домбыгып шыккан монгол юзлери, иссиден буьрискен алмадай бетлери, аьйлежиликтен анда-мунда ювырып турган шышкан коьзлери.
Эльгайтар-аьжи аманласты да эм астаракан айтты:
- Сени шақырады.. Бирев еткерипти ога. Кара, бир зат айтып койма. Мен Йолманбетке кирейим.
- Сен не айтсанъ, сол болар, аьжи!
Рахмет-аьжи Шатаваджиевтинъ термелериннен коьп узак болмай,

Йолманбеттинъ, Рахмет-аьжидинъ саклав кедесининъ, кара термеси туры эди. Ол навасызланып босагада олтырып, Эльгайтар-аьжиди куьтип туры эди. Онынъ караборан, кара деп айтпага да болаяк, юзи саргылт, узылипп-узылипп алынган мыйыклары ман, токал шашаклы сакалы ман, шыдамсыз куьтип турганын коьрсете эди.

- Аман кайттынъма, аьжи. Салам алейкум!
- Сав бол! Алейкум салам!
- Савлыгынъ нешик? Баьри зат та аьруьвме?
- Савман. А сен нешик яшайсынъ?
- Бек аьруьв! Кир ялшынынъ термесине.
- Сага бараятырман, Йолманбет!

Йолманбет аявлы конагын ястыкларга олтыртты, баьрин де анълап биткен пишеси аскан, ийиси кокып куйылган калмык шайы ман аякты тутты. Пишесине шык дегенди анълатты: хабар исси болаяк эди.

Эльгайтар-аьжи уьндемей шайды ишти эм разылык билдирген шырайы ман, уьй иесине карап:

- Алла-таала байлыгынъа байлык коссын..
- Сага да коссын!

Карт аьжи, йыйырылып ога мунълы коьзлери мен карады да, колын кисесине сукты.

- Йолманбет, ислер яман! Ма, ал кайтарып бир мынъ маьнетинъди!
- Йолманбет коркканнан аякларына турды.
- Неге?

-Неге десе Рахмет-аьжи баьрин де биледи. Мен кадыга дурысын айтаякка ант эттим.

Йолманбет яп-ясыл болды.

- Аьжи, сен баьрин де этип боласынъ! Сен карт аьжиди парахатландырып, Йолманбет бакырды наьсипли этпеге боласынъ!

- Йок! Йок... Мен Алла алдында ант эттим. Алладан баска Алла йок эм Мухаммад онынъ Пайхамбары! Рахметтинъ байлыгы Каирбекке тиймей, сага тиегиннен мага не пайда? Ол меним киевим ше.

- Аьжи! Отарбикеди пише этип мен аларман эм калымды онынъ уьшин эки кабат артык берермен. Шайыт шыкканынъ уьшин меннен бир мынъ маьнет акша аларсынъ. Баьри затты да Каирбек алса, оннан сага не пайда?

- Йок, йок, Йолманбет, мен Алла алдында ант эттим! Мен - шынты ногай! Уьш мынъ маьнет акшага мен озь соьзимди сатпайман.

Йолманбет адалап уьндемей калды. Эльгайтар-аьжи, коьзлерин коькке коьтерип, астаракан коьз астыннан ога карай эди.

- Астоуфирулла! Уьш мынъ маьнет акша уьшин? Ойлап кара сен, Йолманбет! Аьли сенде он мынъ маьнет акша бар, ама сен аьли де он мынъ алмага боласынъ, йылкы уьйирин, юзлеген сыйырлар эм мынълаган койлар.. А сен картайган Эльгайтардынъ антын уьш мынъ маьнет акшага сатып алаяк боласынъма?... Ай-вай, уялсанъ, Йолманбет.

Йолманбет ойланды да, санап карады. Мине ол эндиги конагына озьининъ авыр сисе коьзлерин коьтерди:

- Не шаклы керек?

Эльгайтар-аьжи ога карап басын энъкейтти эм онынъ коьзлерининъ, увьртларынынъ шетлеринде суьйиништинъ тыртыклары эндилер.

- Бес мынъ маьнет, Йолманбет! Бес мынъ маьнет! Бес мынъ маьнет ушин Эльгайтар-аьжи сага тагы да бес мынъ маьнет берер эм алты юз ат, доьрт юз сыйыр, уьш мынъ кой эм сондай апыр-шупырлар. Йолманбет ушып турагалды:

- В-алла, калай коьп тилейсинъ, аьжи! Мен баъри акшады да соьйтип талк этким келмейди. Сага бер, Мансур-моллага бер, карт Зейнайга бер, кадыга бер, старшиналарга бер... Эгер бир зат та шыкпаса ша?

- Шыгар! Кайтип бир зат та шыкпасын? Закон не ушин ол заман? Мухаммад Пайхамбардынъ юмартлыгы кайда?

-Бес мынъ маьнет мен бермеймен...

Карт аьжи мырылдады и турагалып баслады:

-Ох-хо-хо-хо-хо.. Кой уьйиме кайтпага заман келди. Рахмет –аьжи бек, бек осал. Танъла оьлеек... Кой, аман бол, Йолмамбет!

-Аьжи! Доьрт мынъ!..

-Мен айттым бесев деп - бес мынъ!

Эм ол термеден шыкты. Йолманбет артыннан ювырды.

-Аьжи, мунда кел!

Карт аьжи уьндемей колын коьтерди, бармакларын яйып: бес!

Йолманбет басын ийди. Аьжи ай кимик яркырап кайтып келди. Йолманбет болса оны булыт кимик йолыкты.

- Яхшы.. Аьли уьшевин беремен, экевин байлыкты боьлген сонъ.

- Йок, аьли доьртевин бер, биревин боьлген сонъ берерсинъ.

Бир аз эрискен сонъ экеви бир тилге келдилер.

- Сен айткандай болсын, Эльгайтар-аьжи! Тек мага карсы турмай, меним ягым болаягынъа ант эт!

- Йолманбет, Эльгайтар-аьжидинъ соьзи темир кимик! Эльгайтар-аьжидинъ намысы да, абырайы да бар!

- Сен ант этпей турып, мен сага акша бермен!

- Эх, неткен аьдем сен!... Алладынъ алдында коьп ант этуьв куьна дейдилер ше. Аьруьв, аьруьв, мен бу куьнамди Аллага тилеп кеширтермен.

- Динге бек куьшли аьдемдей Эльгайтар-аьжи колларын йогарга коьтерип, алла алдында ант этти:

- В-алла!..Аш хаду!..

*Ногайшага коьширген
Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
шаир*

**Муталип БЕПШАЕВ,
балкар шаири**

Муталип Бепшаев — шаир, журналист.

Москвада М.Горький атлы Адабият институтын битирген. Биринши китаби «Уянган каяла» 1978 йыл ана тилинде шыгады. Сонъында 5-тен артык китаб баспалаган. СССР язушылар Союзына 1978 йыл алынган.

Муталип Бепшаев адабият пан байланыслы туърли ерлерде ислеген. Бу куънлерде шаир язушылар Союзынынъ басшысы.

**Атам Анзорга
Тавларын коърди тавлы**

**Узактан келди тавлы,
Туъзде яшап коъп йылды.
Чегем, тек сага йолы:
Кушаклай онъды, солды,
Куванышка ол толган,
Биринши кере болар,
Кобзлери, бети, колы!
Кобги, ери, авасы,
Сувы да бек аявлы,
Тавларын коърди тавлы!**

«Сениме!» - сен десень

**«Сениме!» - сен десень,
Куъле-куъле келсень,
Мени бир эслесень -
Еннет бердинъ — билсень,
«Сениме!» - сен десень.**

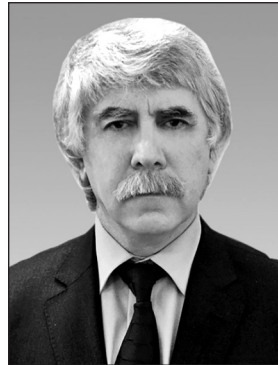
**«Сениме!» - сен десень,
Атынъ болса коъгим,
Толса сеннен коълим,
Кери кетер оylim,
«Сениме!» - сен десень.**

**«Сениме!» - сен десень,
Шешек ашар терек,
Карлыгаш юрек,
Яшав болар керек,
«Сениме!» - сен десень.**

**«Сениме!» - сен десень,
Аьр ким йырлай ерде,
Сабий оьсе тоьрде,
Яным куьндей — оьрде,
«Сениме!» - сен десень.**

**«Сениме!» - сен десень,
Куьле, куьле келсень,
Мени бир эслесень -
Еннет бердинь — бил сен,
«Сениме!» - сен десень.
Абдуллах Бегиев**

**Абдуллах БЕГИЕВ,
балкар шаири,**

Абдуллах Кабарды-Балкар университетин, Москвада Йогары адабият курсларын, Турциядынъ университетинде туьрк тилин оқып кутарган. Ол аьлиги заманда 10-нан артык китаб шыгарган. Ятлавлары баска тиллерге коьширилген, орыс тилде оьз алдына китаби баспаланган. Абдуллах Бегиев коьшируьв исине де маьне береди.

Ол А.Пушкинди, Омар Хаямды, Ахмат Есевиди оьз тилине авдарган. Татар тилиннен «Идегей» эпосын коьширген уьшин «Татарстан Республикасынынъ сыйлы маданият куллыкшысы» деген атка тийисли болган. СССР язувшылар Союзына 1982 йыл алынган.

* * *

**Кеше таьтли уйклай,
Туьсинде
Толган Айды коьре...
Айланаман**

**Кешединъ ишине кирип -
Туьсине кирип.**

**Коразлар кышкырды,
Кешеди уятты -
Танъ атты.**

* * *

**Кыз шашын тарай, кап-кара
Шашы явын,
Куьз тавга карай, ак карга
Ашып янын.**

**Шал шашын тарай карт хатын -
Ява кар.
Кайгымды ява карт хатын,
Яба кар.
Куры юмагын айта тамаза -
Тамаза кыс.
«Иримеспен!» дейди кар тоьбе -
Ол бос соьйлей...**

* * *

**Яшавымнынъ терегинде -
Таьтли, ашшы алмалар.
Куьзден сонъ туьсе олар
Юректинъ теренине.**

**Кызыл уллы алмалар -
Козьге бир куванышлар.
Ама бирден ура буз,
Кокте йылайды юлдыз.**

**Туьсимде юрегенлер,
Оькинишли кеткенлер,
Ярты калды йырынъыз,
Язылмай китабинъыз.**

**Йылай-йылай писедилер
Олар меним юрегимде...**

Жалк аңызлама байлыгы

Тахир АКМАНБЕТОВ

БАЛЫКТЫ СУЙГЕН СУВДЫ ДА СУБЕР

Аталарымыз тенъиздинъ янында, йылгадынъ ягасында, коьлдинъ касында кыслайтаган эдилер. Сувлардынъ, ерлердинъ, балыклардынъ атлары дастанларда, йырларда, эртегилерде, бозлавларда, толгавларда, сарынларында, бала йырларында эм асыл соьзлеринде де сакланганлар.

Шал-кийиздинъ «Аспанда булыт курсайды» деген толгавында:

**Баканшагы туе бастырмас,
Балыгы йылкы яптырмас.
Бакасы туьн уйкынъды таптырмас.**

«Аьбелем-тебелем» деген бала йырында:

**Кырлы-кырлы кегей,
Кыршылмаган сазан.
Сазан дедим кыска дуван,
Дуван дедим каздан тувган.**

Тоьмендеги сарын Эдил бойына аькеледи:

**Эдилден сув агады,
Ойтан ерде турады.
Балык пан бакалары
Кобейип турады.**

Сувдынъ касында яслар гоьзелге ашык болатан эдилер.

**Ййык сувы агады,
Куьенли кыз, сув яга.
Кобьмеген болгай эдим,
Аьсирет болдым сага.**

Казаклыкка кетип бараятырган кедеге кыз булай йырлапты экен:

**Сувда юзык ятыр,
Сувдынъ ала балыгы.
Казак шыгып бараятыр
Эки коьздинъ ярыгы.**

Аталарымыздың турган ерлери мен байланыслы сыдыралар да йолыгысадылар:

**Азав деген Азав экен,
Оспан байдың юрты экен.
Динди туткан карт экен,
Эр Досманбеттинь атасы экен.**

**Эдил яйлап, Куьмиди бойлап,
Юрдинь, халкым, эркинликте.
Энди кайда кетип барасынь,
Сарайшыкты калдырып эректе?**

**Бир ягыньда - Терек йылга,
Бир ягыньда - Хазар тенъиз.
Тамаза-Тоббе юртыма
Конак болып келиньиз.**

«Басы алтын байтерек йыгылды», «Манаш коьли курыды», «Кайдан билейим анъсыздан оьлеегин», «Кайдан келип ювсадынъ, Бурыншакка келгенде», «Байтерек элсиз яйкалды», деген бозлавларда «Сагыз сув кень тогай» деген сыдыралар йолыгадылар. «Эдиге» дастанында «Секерли коьл» эскериледи. Балыкты аьдем есе, оьзи де, коьзи де тойып болмайды экен. «Ока сувына аьдем канмас, сыла балыгына аьдем тоймас», «Балык еген этсиремес», - деген аталар.

Балыкты, исси сувга малып, аршыганлар. Балыктан туьрли аслар асканлар. Мысалы, ералма, соган, ясылша салып, туз себип, кайнатканлар. Яде балыкты, бурыш пан ысып, соган, самырсак салып, сув бувында асканлар. Яде балыкты, унга малып, соган, бурыш себип, кувырганлар. Балыктан сислик эткенлер, увылдырыкты унга косып, былгап, кувырып ашаганлар.

«Балык сувда ойнаса, куьн йылы болар», «Баьпий сувда касынса, ямгыр явар», - деген сынама да бар ногайда.

Тис авырыганда, кара таспады эм коныхрайды араластырып, ийискелеп:

**Бекре яшар сув туьбинде,
Ой болар юрек туьбинде.
Сув туьбиннен бекре кетсин,
Юрек туьбиннен ой кетсин, - деп айтканлар.**

«Сувдынъ сокпагы йок, коьктинъ баскышы йок», дегенлей, сувдынъ аьлин билуьв ушин, ногай балыкшыга «сокпак» керек тувыл.

«Яйыкта яшасанъ, кынърак коьрерсинъ, Эртышта яшасанъ, кармак коьрерсинъ», «Ерге туьскен карамыктынъ ийиси аьруьв, кармакка туьскен балыктынъ туьси аьруьв», «Дува этсин пайхамбар, сувда туьрли балык бар», «Ак кумаштынъ таты бар, аьр балыктынъ аты бар», «Бекре деп бес кесек, емей эдик сазланып, кунан койдынъ куйкасы ман куьн кеширемиз ызаланып», - дейди аталар.

Балык янлы ногайлардынъ асыл соьзлерин келтирейим:

«Балык сырын балыкшы билер», дегенлей, «Сыла балык оьлсе, сувда

калкар», «Бос колга лашын конмас, бос кармакка яйын янаспас», «Балык куйрыгы ман урар», «Балык сагак пан тыныс алар», «Балык суьексиз болмас, йылга коьпирсиз болмас», «Балыктынъ суьти йок, тулпардынъ оьти йок», «Балыкка коьл - казна», «Койды муьйизиннен ысла, балыкты коьзиннен ысла».

Аьким аьдиллик пен исин юритпесе, «Балык бастан сасыйды», - дейдилер.

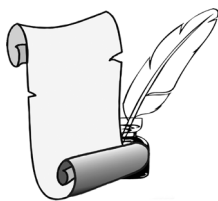
Балыкшыдынъ кылыгы ман байланыслы ата соьзлер:

«Балыкшы оьтирик айтпай болмас, булыт ямгыр явмай болмас», «Коьл ягасын кеземен, балыкшыдынъ оьтиригиннен беземен».

Дагестаннынъ Тарумов районуноь ногай авыллары ман туьзгенде, ногай шоьлди тенъизден айырганлар. «Тенъиз ногай шоьлден айырылып каларма, балыкшылар ногай шоьлди мутып боларма»?

Яман туьс коьрген аьдем сувга карамага керек болады, деген балыкшылардынъ ырымы бар.

«Балыкты суьйген сувды суьер», - дегенлей, аталарымыз сувды да, шоьлди де суьетаган эди.

Бурынғы ырылар

ШЫНЪЫРАВГА ШЫБЫК САЛСА

Шынъыравга шыбык салса,
Зыньлай кетер,
Алыс ерге кыз йиберсе,
Йылай кетер.
Меним акам бирди минип
Бирди етер,
Каърип тетем юмырткадынъ сарысын
Шайнай-шайнай мага етер.
Ювырып кирдим такта уыйге,
Сыргамды илдим бир шуыйге,
Олтыра берип кагындым,
Ян абамды сагындым.
Такталы куйы тар мекен?
Тартылып шыккан ай мекен?
Тенъимди тавып бермеген
Акамда акыл бар мекен?
Тоъс туыймем бавы тоъкпели
Мен акайга оьпкели,
Оьпкели болмай кайтейим,
Бир йыл турсам коьппе эди?

БАСЫМДЫ ЮВДЫМ БАЛ МЫНАН

Басымды ювдым бал мынан,
Белимди бувдым тал мынан,
Ал шешекей кыз эдим,
Алдап алды мал мынан.
Сув ишинде суьлик бар,
Шынатай сыймас юзик бар,
Сен яманга мен келдим,
Коъз алдымда куыйик бар.
Сав-сав ала, сав ала,
Савлык койдынъ юни ала,
Киев мен деп юргеним,
Авызын ашкан бир бала.
Теке муыйиз тенъ мекен,
Тентекте акыл бар мекен.
Тенъим тавып бермеген,
Акамда акыл бар мекен.

ЯС КЕЛИННИНЪ ЗАРЫ

**Атам, сага не болган,
Меннен явап сорамай,
Тузликти суыйген кисиге
Ызынсыз эш ярамай,
Атам, мага не эттинъ сен,
Малдай саттынъ, зор эттинъ,
Гуъл шешектей баланънынъ
Азат басын кор эттинъ.
Он бес тувар, мынъ маьнет
Мени сатып берген сонъ
Мен эсинъде болмадым
Кызыл кабынъ толган сонъ.
Мен ше аьдем баласы,
Айван тувыл сатарга,
Намысынъ калай шыдады
Баланъды сатып ашарга?
Кар явдырдынъ басыма,
Каныгувлар коьрдим мен,
Карлытавдай шер бастым
Каранъа куьнде калдым мен.
Ете алмадым шагыма
Ерсиз азап шектим мен,
Есир болып, кул болып
Яс шешектей солдым мен.
Танымайман, билмеймен,
Тентек болып барган сонъ,
Тенъим тувыл, карт экен,
Талып туьстим коьрген сонъ.
Табалмадым бир коьмек,
Танысларым безген сонъ,
Таьжим кылып турдым мен,
Тар яшавга кирген сонъ.
Кубырсыган кыз эдим,
Курык туьсти мойныма,
Кувраган агаш куры бас
Эрксизден кирди койныма.
Курым тувыл – курыгыр
Колын созды койныма,
Эш разы тувылман
Сондай карттынъ ойынына.
Пердавлады бетимди,
Барган сайын тар болдым,
Печатьледи авызымды
Бир соьйлевге заьр болдым.
Яс йигерим йыгылып,
Ярык коьрмей сыгылып
Ясканшак болдым барган сонъ.
Яндым-соьндим, пайда йок, сонъ
Ят колында калган.**

Тарих эл илми шыгармалары

Хуан ЧЖОНСЯН,
Китай Академиясынынъ
ямагат илмилерининъ
миллетлер адабиятынынъ
Институты, Пекин кала

КИТАЙДАГЫ НОГАЙЛАР АКЫНДА БИЛДИРУВЪ

«Татар» (Ногай) деген союз Китайдынъ оькимет кагытларында 5-нши юзйыллыктан алып расады: «Йиншан тавдынъ куьнбатырында 9 тамырлы, Холымбер деген ерде 30 тамырлы татарлар (ногайлар) бар» деп язылады.

19-ншы юзйыллыкта Китайга ногайлар коьшип келедилер. Олар коьп болмаганга, татар деп белгиленедилер. 1933 йыл Синцзян провинцияда (Урумчи кала) туьрли миллетлердинъ курултайы озгарылады. Сол заманнан алып «татар эм ногай» деген эки соьзди «татар» деп бир соьз этпеге токтасадылар. Ама ногайлар (олар онда 4 мынъга ювык аьдем), ол карарга разы болмай, озлерин тек ногай деп санайдылар. Ногайлар Синцзян провинциядынъ (Санжи области) Или, Тарбагатай, Урумчи, Гушин деген ерлеринде яшайдылар. Гушин районында Доншуан Татар деген аул бар, онда тек ногайлар турадылар.

Ногайлардынъ Китайга келуьви боьтен де 19 юзйыллыкта басланып 20 юзйыллыктынъ ортасында битеди. Бу коьшуьвдинъ себеплери бар, сога коьре оны эки кесекке боьлмеге болады.

Биринши кесекте (19 юзйыллык) Россия патшалыгынынъ аьруьв деген ерлери белгили дворянларга берилген эди. Ерсиз калган ногайлар шет эллерге коьшип кетедилер: кай бирлери сол заман Китайга келеди. Олар алдын Волга, Урал, Иртыш йылгалардынъ тоьгерегинде яшаганлар, сога коьре малшылык пан бирге аслык шашув ислерин де бажарганлар.

Экинши кесекте (20 юзйыллыктынъ басында) Россия ман Синцзян арасында сатув ислерин юритуьвге йол ашылады, соны эситип ногайлар келедилер. Олардынъ биревлери калаларда, биревлери авылларда ерлесип, Кульджа, Бортала, Кунес, Коргаз, Тогызтарау, Текес эм Монголкуре деген ерлерде яшап каладылар.

Ер мен малдан баскалай ногайлар билим беруьв, аьдемлер эмлев эм курылыс ислерин де эткенлер. Бас деп олар Кульджа, Урумчи, Чугучаке калаларда медреселер салганлар, сонъ оларды школаларга айландырганлар. Мысалы, Кульджа, Сталин атлы орамнынъ 4 - нши санында 1925 йыл куралган ногай школасы бар. Урумчи каладынъ болса Победа атлы орамында 1896 йыл салынган Ногай межигити аьли де сав кепте турады.

Ногайлардынъ коллары бек уста, балшыктан, агаштан, териден не зат та ясамага боладылар. Коьшип келген ногайлар бизим элге коьп пайда аькелдилер: тери мен каьр шегетаган, кийимлер тигетаган, сабынлар аьзирлейтаган фабрикалар салдылар, туьрли мастерскойлар курдылар. Бек куллыкшы эм талаплы халк, кайдай пайдалы билимди де тез алады. Мысалы, 20 юзйыллыктынъ басында Кульджа калада Ногай межигити турган ерде янъы район тувды. Онда ногайлардынъ талабы ман школа, маданият Уьйи, туькенлер, коьп туьрли мастерскойлар салындылар. Бу район Кульджа яшавшыларынынъ суьер ери эди.

Аьли Китайда ногайша, татарша билим береттаган мектеблер йок, бу тиллердинъ балалары казах яде уйгур школаларда окыйдылар. Кудалыкты да ногайлар, кан катыспасын деп, казахлар ман, уйгурлар ман туьзедилер.

Соьзиди битире келип тагы да айтаман: аз болса да ногайлар коьп миллетли Китай элдине коьрнекли косым эттилер.

ШАЙДУЛЛИН Р. В.,
Татарстан Республикасынынъ
илмилер Академиясынынъ
энциклопедия эм регион ислерин
юритуув Институты, Казань каласы

НОГАЙ-ТАТАР КАТНАСУВЛАРЫНЫНЪ ТАРИХИ АКЫНДА БИЛДИРУВЛЕР

Кобь топлы Татар энциклопедияга ногайлар акында 40-ка ювык тарих макалалары кирген. Олардынъ иштелиги Ногай Ордадынъ куьшли етекшилерине, татар-ногай катнасувларына, Казань, Крым ханларына куевге барган, акыллары ман, ярасыклыгы ман тарихте ыз калдырган Нур-Султан ман Сююмбийкеге, Казань согысына эм сондай коьп маьнели соравларга багысланган эдилер.

Мен бир макалада татар-ногай катнасувларынынъ баьри де ягын коьрсетип болмаякпан, неге десе бизим аьлимлер бу сорав бойынша коьп тергев куллыгын юриткенлер, сонъ илми макалалар язып, энциклопедияга бергенлер.

Соьзимди Идигейдинъ (Эдиге) уныгы, ногайлардынъ бийи Муса акында эм онынъ увылы, Ногай Ордадынъ басшысы Юсуф акында басламага суьмен. Олар экеви куьшли, абырайлы бийлер болган, Казан, Астрахан, Сибир ханлыкларынынъ яшавында маьнели орынды тутканлар. Муса Ногай Ордада бийлик юриткенде, коьп туьрк ханлардынъ янына карачибек этип бирер мангыт салдырган. Солай ок, Муса пайдасы болса туьрк ханларды колтыклаган, пайдасы болмаса озининъ карачибеклерин оларга яв эткен. Мусадан коьбиси коркатаган болган, кардаш тукумларын да ол берк ыслаган, иниси Ямгуршы онынъ онъ колы болып юрген. Ама Мусадынъ кеделери коьп болган, олар аталары озьген сонъ, бийлик уьшин таласканлар, Юсуфка да быршав бергенлер, боьтен де, Исмаил.

Юсуф бийдинъ заманында Ногай озкимети мукаят та озьленеди. Казан, Астрахан, Сибир, Эдил мен Яйык арасындагы халклар да «мангыт байлыгы» деген ясакты Ногай Ордага тоьлейтаган болганлар. Сога коьре де Ордадан кыз алув уьйкен сьй деп саналган.

Сосы себептен болар Казан ханлыгынынъ етекшилерини 1533 йыл Юсуф бийдинъ кызы Сююмбийкеди озьлерининъ яс ханы Джан-Алиге аладылар. 1536 йыл явлар Джан-Алиди озьтиредилер, онынъ орнына Крымнынъ коьмеги мен Сафа-Гирей салынады. Хатынлар арасыннан баьриннен де сылув, баьриннен де яс эм акыллы Сююмбийке янъы ханга бек ярайды. Сафа-Гирей оны энъ кишкей хатыны этип алган деген хабар Юсуф бийге еткенде, ол бек шамланады эм кызын кайтармага деп аьдемлер йибереди. Ама Сююмбийке (17 ясындагы хатын) экинши куевин бек яратканга, атадынъ буйрыгына бойсынмайды. Бир аз заманнан ол ханнынъ энъ биринши аьлейи деп саналган, сол орынды Сююмбийке озь акылы ман алган эди. 1546 йыл Сафа-Гирейге (Крым политикасыннан тура) карсы Казаннынъ байлары шыгады, хан Сююмбийке мен бирге Ногай Ордага кашады. Юсуф бий уьйкен кедеси Юнусты аьскершилерини мен коьсип коьмекке береди. Кайтарып ханлыкты алса Сафа-Гирей Юсуф бийге эки ерден «мангыт келепирин» береек.

Юнус кувылган ханды такка кайтарып салган сонъ, соьйленген соьзди онынъ эсине сала эди. Ама Сафа-Гирей берген антын мутып, коьмекшилердинъ тез кеткенин суьеди. Алданган Юнус «энди бизден коьмек карама» деп кайтады, карындасына да оьпкелейди.

Ногай аьскерлери кеткенлей ок, ханнынъ явлары басларын коьтередилер. Ханга энди якласаяк куьш йок эди. Душпанлар Сафа-Гирейдинъ йиберген янъылысын оьз пайдаларына тез кулланып баслайдылар. Мысалы, Москва Казанды коьптен алмага суьеди, Ногай Орда алданганы уьшин Иван Грозныйга карсы турмаяк, Астрахан эм Сибир ханлары Юсуф бийди тынълаяклар, Крым болса айлак узак, орталарында ногайлар эм орыслар яшайды, Крым аьскерлерин олар йибермееклер. Сафа-Гирей йигерли хан болса да, акылбалык тувыл эди. Онынъ ойсызлыгыннан тура Иван Грозныйга анъсыздан йол ашылады, энди орыс патша да алгасайды, Казанды алаягына шекленмейди. Каладынъ ишинде де онынъ аьдемлери аз тувыл эдилер.

Солай кыйын аьллерден шыкпага эп таппай, Сафа-Гирей 1548 йыл анъсыздан оьледи, онынъ орнына хан этип кишкей кедеси Утямыш-Гирейди саладылар. Баладынъ анасы Сююмбийке кедде оьскенше онынъ ханлыгын юритпеге деп белгиленеди. Сююмбийке Казанды Иванга бермес уьшин, оны ян-ягыннан беркитеди, савыт-ярагын аьзирлейди, атасына, коьмек тилеп, неше кере атлылар йибереди. Тек Юсуф бий уьндемей эди.

Сол ара Иван Грозный Казандагы аьдемлерине борыш салады: Сююмбийкеди есирге алып Москвага тез йиберуьвди. Неге десе Юсуф бий кызын аямага болады, онынъ кеделери де карындасы уьшин атасына тилей эдилер. Орда ойланып турганда, 1549 йыл бир куьп байлар Сююмбийкеди кедеси мен бирге ыслап, Москвага йибередилер. 1552 йыл Казан кала да енъиледи.

Юсуф бий, кызынынъ хабарын эситкенде, булай деп ойлайды: орыс патша Казанды алган сонъ Сююмбийкеди атасына кайтарар, кишкей кедеди болса хан деп айтар. Ордадынъ етекшиси йиберген янъылысында кайдай уьйкен кайгы барын неге ди сол аьсерде анъламады, оьзине де, халкына да осал бакты аьзирленгенин билмеди. Неге десе Иван Грозный баскалай ойлай эди: Казан ханлыгы ман Эдил йылгадынъ йогарын бийлеген сонъ, Астраханды коьзлемеге керек, Ногай Ордага болса Юсуфтынъ иниси Исмаилди бий этип салмага керек, ол бизим айтканнан шыкпаяк, сонъ колымыз Сибир ханлыгына да етер...

Кызын орыс патша кайтармаганда, Юсуф бий янъылысын анълап, оькинеди эм тыс политикасын туьрлендирип баслайды. 1554 йыл Казан каладынъ коьп яшавшылары янъы басшыларга карсы коьтерилгенде Юсуф бий оларга ярдамга аьскершилер йибереди. Ама Ордадынъ ишинде де парахатлык йок эди. Бир неше мазаллы мырзалар Исмаилдинъ етекшилиги мен бийге бойсынмай баслайдылар. 1554 йыл олар Юсуф бийди оьлтиредилер. Исмаил орыс патшадынъ коьмеги мен бий болады, ама сол заманнан алып Ногай Ордадынъ абырайы да, куьши де тоьмен кетеди.

Энциклопедияды туьзуьвшилерге ногай бий Темирдинъ кызы Нур-Султаннынъ бактысы бек маьнели болып коьринген. 1463 йыл оны атасы Казаннынъ ханы Халилге береди. Ама оны ман яс келиншек бир йыл да яшап уьлгирмейди. Сол ок йыл, куьеви оьлгенде, келиншекти онынъ иниси Ибрагим ханга бередилер. Ибрагим ханнан Нур-Султан уьш кедде табады: Ильгам, Мухаммад-Амин, Абдул-Латиф. Олар баьри де, заманлары келгенде, Казаннынъ ханлары болганлар. Ибрагим оьлген сонъ Нур-Султан Крымнынъ белгили ханы Менгли-Гирейге барып, оны ман бек татым яшаган. Нур-Султанды Крымнынъ Посол китабинде «уьйкен патша хатын» деп язганлар,

онынъ акылын эм билимин бек сыйлаганлар. Бу ис босына тувыл, неге десе Нур-Султан оькимет яшавында, Москва ман байланыслар тутувында, татар эллердинъ татымлыгын беркитуьвде табиат берген акылын дурыс кулланып бажарган. Сога коьре де хатынды Русь элинде, Турцияда, Египетте, Ногай Ордада аьруьв билгенлер.

Экинши белгили хатын – ол Сююмбийке. Дуныя тарихинде (16 юзйыллыкта) Сююмбийке мусульман кыскакылылар арасында биринши патша, элдинъ басшысы. Онынъ авыр яшавы Казан ханлыгы эм татар халкы коьрген кыйынлыклар ман бирге юреди, оькиметтинъ, халктынъ эм патша хатыннынъ бактылары бир тарих пен суьвретенедилер. Баслап Сююмбийке кедеси мен, сонъ Казан кала есирге туьсип, эркинликти, наьсипти йоядылар. Бу кыйынлы зор заманларга шаирлер, язувшылар, тарихши аьлимлер оьз шыгармаларын туьрли тиллерде багыслаганлар: «Сююмбийке баете» (татар эпосы), «Россияда» (М.Херасков), «Бойсынган Казань» (А. Грузинцев), «Казаньди алув» (М.Рыбушкин), «Сююмбийке эм Иван Грозный» (М.Хабибуллин) эм баскалары. Солай ок татар язувшылары Ф.Амирхан, Ш.Ахмадиев, Ш.Марджани, Х.Фаизханов, Х.Атласов, Г.Исхаки, М.Гафури Сююмбийкеге халктынъ кызы, миллеттинъ анасы деп баа бергенлер. Татарлардан сонъ Турция язувшылары да яратувшылык усталыгын Сююмбийкеди суьвретлевде аямай кулланганлар. Татар оькимет вакиллери де шетте турмаганлар: Казанда бийик башняды, журналды, орамды, кишкей планетады Сююмбийке деп атаганлар.

Татар халктынъ эпосында орта юзйыллыктагы татар-ногай байланысларды коьрсетуьв уьшин Идегей (Эдиге)акында эпос йыры бар. Идегей 1399 йылдан алып Алтын Ордадынъ бас эмири, ногайларга басшылык йолын алып беруьвши, келеектеги Ногай Ордадынъ табан басын салувшы, законларын язып калдырган алал увьлы. Идегей бек акыллы, йигерли, дурыслыкты суьветаган аьдем болып суьвретенеди эпос йырда. Идегей акында эпосты бек коьп халклар тешкерип оқыганлар, оьз ойларын язганлар. Татар аьлимлери Н.Исанбет, Х.Ярми, Ш.Маннур 1941 йылдынъ ызында «Идегей» дастаннынъ бир неше йырларын бир китабке косып, Татар китаб баспасына аьзирлеп берген эдилер. Китабти шыгартпаганлар. Эм 1944 йыл ЦК ВКП (б)-дынъ карары баспаланады, онда татар язувшылары эм аьлимлери Алтын Ордадынъ яшавын ыспайлап, ханлар заманындагы феодальный эпосты мактап турадылар деп каты куьналев Татар Республикасынынъ тил, адабият эм тарих илми-тергев Институтына, «Совет адабияты» деген журналына айтылады. Соны ман бурынгы тарих материаллар коьп заман баспалавга кетеп турдылар.

Татар энциклопедиядынъ ишине солай ок «Ногай Ордасы», «Уьйкен Ногай», «Кишкей Ногай», «Ногайлар», «Ногай даругасы» деген тарих макалалары киргенлер.

Бурынгы татар-ногай катнасувларды коьрсетуьвде «Ногай даругасы» деген макала бек маьнели. Казан ханлыгында Ногай даругасы – ол бесинши округ деп айтпага болады: Алатская, Арская, Галицкая, Зюрейская даругалардан сонъ. Ногай даругасы Сибир, Астрахан ханлыкларында да болган. Онда ногайлар ерли миллетлер мен бек тар байланыста яшаганлар. Ама татар ханлыклары енъилгенде, ногай-татар катнасувлары да аста-аста таядылар. Болса да аьлиге дейим де кай бир татар районларда тиллеринде, аьдетлеринде, а сларында, сыпатларында ногай белгилер коьринип кетпеге болады.

Соьзимди битире келип, тагы да айтаман: Татар энциклопедиясы кайсы яктан да бек пайдалы. Онда алдын татарларга ювык яшаган яде катнаскан халклар акында аьжейип коьп билимлер бар: тарих, адабият, этнография, маданият эм сондай баска боьликлер.

БАР СОНДАЙ КУВАТЛЫ АЪДЕМЛЕР

Бийикликке ниет болса

Бийиклик – ол ымтылуw йогарыга, коькке. Бийиклик – куышли куслардынъ аспаны. А аьдемлерде бийиклик - ол ойында бир аьсирет мырады.

Яде айтылган суьвретши, яде аьруьw куруwшы болмага, сондай мысаллар коьп, тек аьдем сайлап алаган зат - бирев. Бас деп коьп заман окумага яде уьйренмеге, сулып алмага керек болады. Шыдамлык эм ис суьерлик сонъында енъуьwге аькеледи.

Тенъиз де кишкей йылгалардан басланады. Соьйтип аьдем де билим дуньясына сокпакты мектебтен баслайды. Сонъ аьр ким оьз йолын сайлайды.

Бизим хабарымыз билимге балалай ымтылган талаплы ногай яс акында. Айтпага боласыз, ондай яслар бизде коьп деп; тек бизим хабар да кызыклы.

Баймурзаев Азамат тыс элде алты йыл окуп былтыр диплом алып келген. Тыс эл дегенимиз – ол Англия. Бу куьнлерде Грозный калада Роснефть филиалда оператор болып куллык этеди. Бакты йолы

Шелковской районнынъ Воскресеновка авылыннан басланган эди. Школады алтын медальге битирип, Азамат Грозныйда университеттинъ физика боьлигине туьседи, онда бир аз окуган сонъ Англияга йиберилик студентлер базласында катнасады. Кеткенлердинъ ишинде бизим ногай яс та бар эди.

Школада тыс эл тили болмаганга коьре, Азаматты баслап Нью-порт калага йибередилер эм ол тогыз ай англиш тилди уьйренеди. Сонъ Брайтен калада уьш йыл физика дерисиннен билим алып баслайды. Орта фазады оьткен сонъ, ызгы йогары фазасы – магистратурады Абердин калада (Шотландия штатта) битеди, ога эки йыл заманы кеткен эди.

Окувдынъ кесписи нефть эм газ бан байланыслы. Оьз мырадына еткен Азамат энди алган билимин исте кулланады. Аьруьw уьстинликлерге тагы да етер деп сенемиз эм яска кенъ йолды йораймыз.

Ата-анага да уьйкен куьез сондай аьвлетти оьстиргенге, ногайларга да оьктемсимеге себеп бар!

Назлы абайдынъ куьези

Ясуьйкен шыкса алдынъа – йолынъ болар, деген айтув бар. Ясуьйкен аьдемнинъ оьрмети уьйкендиртагы. Коьп яшаган - коьп сезген.

Биревдинъ – анасы, биревдинъ – тетеси, аьне биревдинъ – аьптеси.

Ясуьйкеннинъ йолы уьйкен, сога шайыт биздеги ийги аьдетлер: турып ер бермеге, бириншилей янасып аманласпага.

Бизим соьзимиз де бир ясуьйкен абайдынъ акында. Назлы абай 84 ясында, Аллага шуькир, аста-аста 90 яска бараятыр. Яшавда не де коьрген: ашлык та, токлык та, давды да. Яс заманында фермада доярка болып ислеген, сонъ совхозда юзим бавда куллык эткен. Неше йыллардан бери бир ерде турган, бир якка да коьшпей, сосы Воскресеновский авылда: соны абай оьктемсип айтады.

Олдайым да ислеп турган аьдем. Хатын бес балага, эри Сайпуге, азбардагы малга, тавык-коькиске - баьрине де карап уьлгиретаган эди. Балаларды куьеви мен асырап, аяк уьстине тургызды. Энди тунъгыш кедеси

Ажахмат анасын аявлап сыйлайды; оьзи бир аз алыста яшаса да, аьр кеше келип карап кетеди, не керек - аькеледи. Экинши кедеси топырак болган. Назлы абай келини Лариса ман эм уныгы Камиль мен яшайды. Экеви де больницада ислеидилер; медсестра эм хирург. Ушинши кедеси Сайдахмат та врач эм онынъ косагы да. Неше йыллар Шелковской районда ол главврач болып иследи. Ол уьйкен куьез анага. Кызлары: Тамара эм Света коьпте техникум окып биткенлер, аьеллери де бар. Тамара анасына тез-тез келип турады, Света кызы узакта, Астраханьда яшайды.

Назлы абайдынъ тогыз уныклары бар, олар хатыннынъ юрегининъ куьези, байлыгы эм оьктемлиги, яшавыннынъ язлыгы. Назлы абай соьзге бек уста хатын эм эси куьшли; хабарламага, насихат бермеге суьеди. Сонынъ уьшин де оьмирли болган боляк. Тунъгыш кедесининъ балалары ман да мактанмага суьеди. Джамал эм Камал – эки уныклары юрегининъ куьези.

Уьш те келинлерине Назлы абай бек разы, шырайы нурга толып айтады.

Аллага шуькир,- дейди абай,- балаларым да, уныкларым да туьз йолда, аьруьв яшайдылар. Солай, наьсипли картлык деп айтпага болады Назлы абайдынъ акында: аьр кимге де сондай оьмир, куьез, оьрмет болса, оьзек те, муннан уьйкен наьсип барма экен дуньяда. Абайга 90 яска еткенди йораймыз, энди немерелерининъ куьезин коьргенин сагынамыз. Аьли де коьп язлар, куьзлер, кыслар коьрсин яшавда эм куьези сыймасын коьнъилине. Оьмирли эм наьсипли ясуьйкен – бизге де куьез!

Явгерет Дильманбетова, язушы.

Рамазан Керетов турбали йолыгысларда

Кадрлардын мереке кешмигинен

